सा॰प्र॰ ॥ ६ ॥

- Title – अनुभूतिस्वरूपाचार्य विरचित –
- Accession No – Title – सारस्वती प्रक्रिया
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 60/ पृ० 120
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari
- Language –
- Period –
- Beginning – सेपरं चपाभवंतितवछत्रं तनच्छत्रं
- End – श्री राम । श्री राम । श्री राम श्री ।
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - व्याकरण
- Revisor -
- Author - स्वामी नन्दकुमार
- Remarks- अपूर्ण / 1 से 8 तक पृष्ठ उपलब्ध नहीं ।

राहुल कुमार / Rahul kumar

राहुल कुमार

Rahul Kumar

सा॰पू॰

॥६॥

सपरे च पाभवंति नवछत्रं नवच्छत्रं क्वचिद्दीर्घादपि वक्तव्यः हीछः हीच्छः
म्लेछः म्लेच्छः मोनुस्वारः मकारस्यानुस्वारो भवति हसे पदांते नमः
सनितं हसंति पटुंमृद्वा पटुंकरणा थं छंदसि अनुस्वारो थंकारमाप
द्यते शषसहरेफेषु परतः हंसः हथंसः त्वंरविः त्वथंरविः त्वं सः त्वथंसः॥
नश्चापदांते झसे॰ नकारमकारस्य चापदांते वर्तमानस्यानुस्वारो भव
ति झसे परे यशान्सि यशांसि पयान्सि पयांसि कम्सः कंसः यमाय
वेस्य वा अनुस्वारस्य यमा वा भवंति यवे परे अस्य य वस्य सवर्णाः तं
करोति तङ्करोति तं नानोति तन्नानोति यवलपरे यवला वा॰ अ
नुस्वारस्य यवलपरे यवला वा भवंति संयंता सय्यंता संवत्सरः सव्वत्सरः

राम॰

॥६॥

यवः

यदागमास्तु गुणीभूतास्तद्ग्रहणेनैव गृह्यन्ते सकृल्लक्षणे न गौणत्वान्नपयांनतत्त्वम् ॥ यथा पूर्वस्य वत्सेति ... छुस्य स्था नेमवेद्गसौ स्त्रव गस्थिच ...

ध्यन त्वन्न मानुनासिक रवन कारस्य लकारो भवति नश्चि षकारे परे न वर्गे

स्यटु त्वं न भवति भवान्षष्ठः भवान्षष्ठः टोरन्त्यात् पदान्ते वर्जमानात्

वर्गोमरस्य ... त्तोःष्टुर्नभवति षट् नरः षण्णरः षड् नरः षट् सीदन्ति ष

ट्सीदन्ति नःमकठेने नांतस्य पदस्य छत्वे परे सगागमो भवति टि त्विकिता

वाध्वन तयोर्वक्त व्यो राजन् चित्रं राज्ञ श्चित्रं भवान् तनोति भवांस्तनोति ।

शेच वा नांतस्य पदस्य शेपरे वा चगागमो भवति भवान्शरः भवाञ्छ

रः भवाञ्शरः ङ्णो ह्रस्वाद्विः स्वरे ङकार णकार नकारा ह्रस्वाद्द्विर्भवन्ति ङन्ताङ्

स्वरे पदान्ते प्रत्यङ् ङिदं प्रत्यङ्ङिदं सुगणा इह सुगण्णिह राजन् इदं ।

राजन्निदं छः ह्रस्वात् छस्य छकारो द्विर्भवति स्वसेच पाज सानां ... सानां ख

सारस्वत प्रक्रिया श्री शिवशंकर जी शर्मा, ... मेरठ।

परे ३ सर्ग 3

यंल्लोकं यँल्लोकं इतिव्यंजनसंधिः अथ विसर्गसंधिर्निरूप्यते विसर्जनी।
यस्य सः विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे कः तनोति कस्तनोति शषसेवा।
विसर्जनीयस्य शषसे सकारो वा भवति कः शेते कश्शेते कः साधुः कस्साधुः
धुः कः षंडः कष्षंडः कंबोँ ᳵक ᳴पौ वा कवर्गपवर्गसंबंधिनि खसे परे विस।
र्जनीयस्य ᳵकᳵ ᳴पौ वा भवतः कपाउ ञ्चारणार्थो कः करोति कᳵकरोति कः
पचति कᳵपचति कः पठति कᳵपठति कः फलति कᳵफलति वाचस्पत्या
दयः संज्ञाशब्दा निपातात्साधवो ज्ञेयाः वाचः पतिं वाचस्पतिः तद्वृहतो
करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च वृहत्पतिः वृहस्पतिः तत्करः तस्क

सिद्धरूपी आरणां निपातः २

रात्रि राज न्यर अनी राम रा घ भ श वत्त: ॥ १
पां नरौ ह जो ह्रूपं श व्यादय ३ निस्स ना: ॥ २

 4

॥ १० ॥

गीर

र: हरि: चंद्र: हरिश्चंद्र: कार: कर: कार स्कार: पर: पर: परस्पर: अन्तो रो
रात्रिषु अन्तो विसर्जनीयस्य पदांते रो भवति रात्र्यादि गणवर्जितेषु पर
त: अह: पति अहर्पति अह: गण: अहर्गण: अरात्रि ष्वि ति किं रो
घणाद्दोरात्रं: अह: रूपं अहो रूपं अह: रथंतरं अहो रथंतरं अनौ न्यु:
अकारान्त स्वर स्य विसर्जनीयस्यो कारो भवति अ नि पर त: क: अर्थ: को
र्थ: हवे अकारान्त स्वरस्य विसर्जनीयस्यो कारो भवति हवे परे क: गत: को
गत: देव: याति देवो याति मन: रथ: मनोरथ: आहवे लोपश्च अवर्णा
न्त स्वरस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवन्ति अवे परे देवा: अत्र देवा अत्र वानाः

अनौ न्युरिति अतिस्तु हिता ॥ राम ॥ नदीस्व सं प्र यास्तु लान न रील्ह त्युति किंतु लोह छुरि कालोह मेव संतति

गा३

वांति वातायांति स्वरेयत्वंवा अवर्णान्यस्य विसर्जनीयस्य स्वरे परे यत्वं। 5

वा भवति देवाः अत्र देवायत्र देवा अत्र भोस: भोस् भगोस् अघोस् इत्येत

स्मात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवत्यशे परे भो:हृदि भोहृदि भगो

:नमस्ते भगोनमस्ते अघो:याहि अघोयाहि नामिनोरः नामिनःप

रस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यशे परे अग्नि:अत्र अग्निरत्र पटु:यजने

पटुर्यजते र: रेफसंबंधिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यशे परे प्रातः अत्र

प्रातरत्र अंत: अगात: अंतर्गत: रेफप्रकृतिकस्य खपे वा रेफप्रकृति

कस्य विसर्जनीयस्य खपे परे वा रेफो भवति गी:पतिः गीर्पतिः गीष्पतिः ध

धूः पतिः धूर्प्पतिः धूष्पतिः रि लोपो धा दीर्घश्च रेफस्य रेफे परे लोपो भवति
पूर्वस्य च दीर्घः पुनः रमते पुना रमते शुक्तिः रूप्यात्मना भाति शुक्ती रूप्यात्म
ना भाति सैषाद्यसे सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपो भवति ह
से परे सः चरति स चरति एषः हसति एष हसति सैषादि ति संहि
ता सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः सैष कर्णो महात्यागी
सैष भीमो महाबलः १ इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्थो यदुक्तं लौकिकायेह
न देवं कुलं भवेत् सेमां मुष्यादद्दे सोषामित्यादौ नामदुष्टता २ क्वचि
त्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव विधेर्विधानं बहुधा स

मी त्यचतुर्विधं वाहुलकंवदंति २ वर्णागमोवर्णो विपर्ययश्चद्वोचापरौ

वर्णविकारनाशौ॥ धातोस्तदर्थातिशयेनयोगस्तदुच्यतेपंचविधंनिरु

क्तं ४ वर्णागमोगवेंद्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः॥ षोडशादौ विकारस्या

द्वर्णनाशःपृषोदरे ५ वर्णनाशविकाराभ्यांधातोरतिशयेनयः॥ योगः

सउच्यतेप्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ६ इतिविसर्गसंधिः अथविभक्ति

[illegible] र्विभाव्यते साद्विधास्यादिस्त्यादिश्च विभक्त्यंतंपदं नतुस्यादि

विभक्तिमात्रंयोज्यते नविभक्तिनाम विभक्तिरहितंयानुवर्जितं

वाच्यं वस्तुरूपं नामोच्यते तन्त्रिंगं साश्रयालिंकसंज्ञाइति के।

समा १ पद १

षोनत्रोच्चसमासोनो पर्युदासप्रसज्यकौ

पर्युदासहग्याहि प्रसज्यप्रतिषेधकृत्

:स

सा॰ चू॰

॥१२॥

चित तस्मात् सि औ जस अम औट् शस टा भ्यां भिस ङे भ्यां भ्यस ङ-
सि भ्यां भ्यस ङस ओस आम ङि ओस सुप् न स्मान्नाम्नः परा स्यादा
यः सप्त विभक्तयो भवंति तत्र प्रथमा चैकत्व विवक्षायां देव सि इ
ति स्थिते इकार स्येत् सिति सूत्रे विशेषणार्थः सो विसर्गः सकारो
रुयो विसर्जनीयादेशो भवति अथ यानेरस्य पदांते रुत्वे देवः द्वित्व वि
वक्षायां देव औ इति स्थिते ओ औ औ देवौ बहुत्व विवक्षायां देव जस
इति स्थिते जकारस्येत्संज्ञायां लोपः प्रयोजनं जसीति सूत्र विशेषण ॥१२॥
थं या ... देव अस इति स्थिते दीर्घ विसर्गौ देवाः
सि

पु॰

राम॰

४

१

स्त्रियमित्यादौ सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् इति प्राप्ते लोपवारणायाह अधानोरिति ॥३॥

अकाराज्जसो ऽसुक् क्वचिन्न वक्तव्यः देवासः ब्राह्मणासः द्वितीयैकवचने
देव अम् इति स्थिते अमशासोरस्य समानादुत्तरयोरमशसोरकारस्य लोपो भ
वति अधातोदेवं देवौ बहुवचने देव शस् इति स्थिते शकारः पासीति सूत्रवि
शेषणार्थः सोनः पुंसः पुल्लिंगात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादे
शो भवति शसि शसि परे पूर्वस्य च दीर्घो भवति यदादेशस्तद्वद्भवति देवान् ।
तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते टकारो नुबंधपक्षे नेति सूत्रविशेषणार्थः टेन
अकारान्तस्याइनेर्भवति अइए देवेन आङि अकारस्य आत्वं भवति भका
रेपरे देवाभ्यां भ्यः अकारान्तरस्य भिसो मकारस्याकारादेशो भवति अइए ए

सा.र.

॥१३॥

रेरे देवैः अकारस्यैकारो वक्तव्यः देवेभिः करोभिः चतुर्थ्येकवचने देवङे इ
तिस्थिते ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र ङेरक अकारात्परस्य ङेः इत्येनस्यागाग
मोभवति किंत्वादेते रुस्मय दीर्घः देवाय अद्भिरित्यात्वं देवाभ्यां देवेभ्यस्
इतिस्थिते रुस्विवकुत्वे अकारस्येत्वंभवति सकारेभकारे च बहुत्वेसति देवेभ्यः
पंचम्येकवचने देवङसि इतिस्थिते ङसिरत् अकारात्परो ङसिरद्भवति दीर्घः
देवात् देवाभ्यां देवेभ्यः षष्ठ्येकवचने देवङस इतिस्थिते ङस्य अकारात्परो ङ राम.
स्स्य भवति देवस्य ओसि अकारस्येत्वंभवति ओसि परे रुस्मय देवयोः दे ॥१३॥
वआम् इतिस्थिते नुडामः समानपरस्यामो नुडागमो भवति टित्वादादौ उकार

10

आमंत्रणे आमंत्र्यते आहूयते इति आमंत्रणं तस्मिन् यथा आमंत्रणकोर्थः अभिमुखीकरणं भवति
मुखे ग्रन्थाभिमुखः क्रियते इति अभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः कृतो यः सि प्रथमैकवचनं स धी संज्ञो भव

उच्चारणार्थः जाति नामि नामिपरे ह्रस्वस्य दीर्घो भवति देवानां समन्येकवचने देव
ङ्सि इति स्थिते अस्ङस देवे ओसि देवयोः देवस्ङसु इ स्थिते किलान्त्यः सः कृतस्य
कवर्गादिलात्पुरुस्यान्याह्वाराद्युत्तरस्य केनचित्कृतस्य षेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भ
वति देवेषु आमंत्रणे सिद्धिः आमंत्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहिते सि सिद्धि
संज्ञो भवति समानाद्धेर्लोपो धातोः समानादुत्तरस्य धेर्लोपो भवति अधातोः आ
भिमुख्याभिव्यक्तये हे शब्दस्य प्राक्प्रयोगः हे देव हे देवौ हे देवाः एवं वृक्षघटपट
लकुटस्तंभकुंभादयोप्यकारांताः पुंलिंगाः सिध्यंते अकारांतानामपि सर्वादीनां
तु विशेषः सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर उतर उतम सम सिम ने
विश्वशब्दस्य सर्वपर्यायवाचकत्वे सर्वादित्वं नक्षत्रजगद्वाचकत्वे जगद्वाचकत्वे कुलशब्दवत् समः अतुल्यार्थे

आनंतेइत्य नुवर्तते तेनरुरिति नः धौ नष्टत्वम् विपरीत निर्दिष्टात् नुम्वि मुगोगेवधानेपि तेनरुवीदित्य निःशु सिद्धम्

पनरव अ अ न त्मा त्प्रकु: ५१ अनोङ्ङ ङसङङिन्नु: ङित्वाट्टिलोपः स्वरा: ८२ स्वर: स्यौ: नामिनो र: जल
ता: ३१ स्यौ: हवे ११ उत्रो अनंत अनंतो अनंततत अनंतं अइ स अनोत्नु: उत्रो एहोतो नञ: सिद्धं ४

सा.सू. नरः कः सर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अंतर त्यत् तद् यद् एतद् इदम् त्वत् त्व ९ न
अदस् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् भवतु एते सर्वादयः स्त्रि लिंगाः न त्रपुं लिंगा निरू
१४ पं नेयं सर्वः सर्वौ जसी सर्वादेरकारांतात्परो जस ई भवति अइए सर्वे सर्वं सर्वौ
सर्वान् तृतीयैकवचने सर्व इन इति स्थिते कुरोणोनंत वकार रेफ स्वर्णेभ्यः परस्य
नकारस्य णकारादेशो भवति अंतेस्थितस्य न भवति सर्वेणेत्यादौ अवकु पंच्नरेषि।
अवप्रत्याहारे णकवर्गेण पवर्गेण च योगे मध्यव्यवधानेपि भवति नान्येन सर्वैः स राम.
र्वाभ्यां सर्वैः चतुर्थ्येकवचने सर्व ङे इति स्थिते सर्वादेः स्मट् सर्वादेरकारांतात्परस्य चतु ४
र्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति टकारस्यानित्यमार्थः ङित्वादादौ एरेरे सर्वस्मै
अवश्र कुश्र पुश्र अवकुपवः नैरंनरं अवकुपंनरं तस्मिन् ४

एकारांता

सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः पंचम्येकवचने सर्व अ ङसि इति स्थिते अतः सर्वादेः परस्यात् ङसेः स्म

ड्आगमो भवति सर्वस्मात् सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः सर्वस्य सर्वयोः सुडामः सर्वादेः परस्या एकारांतनाम्

मः सुडागमो भवति एत्वमिकृते सर्वेषां ङिःस्मिन् सर्वादेरकारांतात्परो ङिःस्मि

न् भवति सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु हे सर्व हे सर्वौ हे सर्वे एवं विश्वादीनामेकशब्द प

र्यंतानां सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयं डतर डतमो विशायेनो अन्ययोनन नसादेनाः शब्दाः गात्राः पू

र्वादीनां नवानां जसः इकारो वा वक्तव्यः पूर्वे पूर्वाः परे पराः ङसिङ्योः स्मात् स्मिनौ

वा वक्तव्यौ पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे हे पूर्व हे पूर्वाः इत्यादि प्रथम चरम तय

य ड अल्प अर्द्ध कति पय पने मानां जसी वा प्रथमे प्रथमाः चरमे चरमाः शेषं देववत् नेमे नेमाः

१ नहि केवलाप्रकृतिः भयो कव्या नच केवलः प्रत्ययः भयोकव्याः

मासशब्दस्यालोपपक्षे तु सर्वत्र मासशब्दवद्रूपाणि ज्ञेयानि ॥ शसादौ वा मास्‌ ॥ पद्दन्नोमासहृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ६।१।६३

शेषं सर्ववत् ॥ ङस्यायादेश इति अन्यापेक्षया द्वितीयशब्दस्य त्रयाणां रूपाणि प्रथमवत् ॥ द्वितीयः द्वितीयौ द्वितीयाः द्वितीयं द्वितीयौ द्वितीयान्‌ द्वितीयेन द्वितीयाभ्यां द्वितीयैः द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मात्‌ द्वितीयात्‌ द्वितीयस्मिन्‌ द्वितीये ॥ एवं तृतीयादयः ॥ उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥ उभौ उभौ उभाभ्यां ३ उभयोः २ ॥ उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः ॥ उभयः उभये उभयं उभयान्‌ उभयेन उभयैः उभयस्मै उभयेभ्यः उभयस्य उभयेषां उभयस्मिन्‌ उभयेषु हे उभय हे उभये ॥ अकारान्तो मासशब्दः ॥ मासस्यालोपो वा ॥ मासशब्दस्यालोपो वा स्यात्‌ शसादौ ॥ हलङ्याब्भ्यः सेर्लोपः ॥ माः मासः मासौ मासौ मासः मासाः मासं

लोपस्यादेशाविधेयत्वात्‌ स्थानीवदिति निषिद्धत्वादेवं तस्याकारस्य सिद्धो अधिकारवत्‌ ॥

॥स्वाम॥

॥१५॥

दसांतादीनां हयस्य सेर्लोपः

१ तीय 10

॥राम॥ शसादौ २५

15

शान प्रातकिवंतानां कसं नानांनर्येव च धातुत्वंनोपहन्यैत शब्दत्वंप्रति पाद्यते २

[illegible] मासौ मासः मासान् इत्यादि आकारांतः पुल्लिंगः सोमपाशब्दः सोमपाः सोमपौ सोमपाः अथातोधि ति विशेषसूत्रा द्वैलोपो नास्ति सोमपाशस् इति स्थिते आतोधातोर्लोपः धात्वनुसंबंधिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे सोमपः सोमपा सोमपाभ्यां सोमपाभि रित्यादि एवं कीलालपा विश्वपा शंखध्मा प्रभृतयः इकारांतः पुल्लिंगो हरि शब्दः तत्र प्रथमैकवचने हरि सि इति स्थिते [illegible] विसर्गः हरिः औ यू इकारांतादुकारांतात् परओ [illegible] आपद्यते ईः ऊभवतः हरी ए ओ जसि इकारांतस्य ओकारांतस्य च जसि [illegible] परे एकार ओकारः

हे हा हां मा सि हा हा न् परत्व तु आ तड्डति पोगा वि मा
गा दालोप हा हा हा दे हा दे ५ द हा सो ६।७ हा हि

सा॰प्र॰

॥ १६ ॥

श्च भवति हरयः धौ इकारांतस्योकारांतस्य धिविषयेरकारश्चा औ॰
रश्च भवति ~~भवति~~ हे हरे हे हरी हे हरयः हरिं हरी हरीन् टा ना स्त्रियां
इकारांतादुकारांतान्नारश्चानाभवत्यस्त्रियां हरिणा हरिभ्यां हरिभ्यः
भिः चतुर्थ्येकवचने हरि ङे॰ ङ निस्थिते ङि॰ ति इकारांतस्योकारांतस्य
च ङि॰ति परे एकारश्चोकारश्च भवति हरये हरिभ्यां हरिभ्यः पंचम्ये
कावचने हरि ङ॰ सि ङ ति स्थिते ङ॰स्य र्ण होइल्लां परस्य ङ॰ सि ङ॰सोरका
रस्य लोपो भवति हरेः हरिभ्यां हरिभ्यः हरेः हर्योः हरीणां सप्तम्येक

राम॰

॥ १६ ॥

16

वचने हरि ङि इति स्थिते ङेरौ डित् इदुद्भ्यां परस्य ङेः औ भवति स च डित्

डिति टेः डिति परे टेर्लोपो भवति हरौ इदुद्भ्यां हरिषु एवं गिरि रविकविकलि

प्रभृतयः उकारांतो भानुशब्दः वायुभानुप्रभृतयः एतैरेव सूत्रैः सिध्यंति भानुः भानू

भानु ४ भानवः भानुं भानू भानून् हे भानो हे भानू हे भानवः सखिशब्दस्य भेदः सेर्डाः धेः सखिश

ब्दस्य सेरधेर्डा भवति डित्वात् टिलोपः सखा अधे इति विशेषणात् एकारादेशो हे भवति

सखे सखेः सखायुः सखिशब्दस्य ऐकारादेशो भवति पंचसु स्यादिषु परेषु षष्ठीनिर्दि

ष्टस्यादेशस्तदंतस्य ज्ञेयः आयादेशश्च सखायौ द्विवचनस्यावाऽऽदंदसि सखायाः

सखायः सखायं सखायौ सखीन् सखिपत्योः रीङ् सखिपतिशब्दयोरीङागमो भ

17

सा॰स॰

॥१७॥

वति टाङेः ङित्सु परेषु दीर्घान्ताद्धानाम भवति सख्याआगमजमनि त्वंइ
नित्याख्यानात् सखिना पतिना छंदसि सखिभ्यां सखिभिः सख्ये सखिभ्यां
सखिभ्यः ऋस्युः सखिपतिशब्दयोरुजागमो भवति ङः सि ङसोः ङेः कारेप
रे ग्रंस्तरे सख्युः ऋष्वरसितिस्थिते ऋतोउदुः ऋंकारांतानारस्य ङसि ङसोरका
रस्य उकारो भवति स च डित् सख्युः सखिभ्यां सखिभ्यः सख्युः सख्योः सखी
नां सप्तम्येकवचने ङेःसो ङिदिन्यौकारेकांते सखिपतिशब्दयोरौजागमो भव
नि सख्यौ सख्योः सखिषु पतिशब्दस्य प्रथमादिनीययो हे रिशब्दवत्प्रकि
यात् नीयादौ सखिशब्दवत्प्रक्रिया पतिः [illegible] समासे एव सखिश

राम॰

॥१८॥

१८

पुं० १

१८

नचस्यन्यदादित्वात् इत्यम २ति मर्ष्याः रिति चेत्सत्यं [illegible] इत्यादाविन्नात्रापि दकारस्य हिता कारविधि
र्वक्तव्यः ततः समासान्तेस्यन्तादयो भवंति प्रजापतिना प्रजापतये इत्यादि द्वि
शब्दे नित्यं बहु द्विवचनांतः द्वि औ इति स्थिते न्यैदादेरेः स्यादौ त्यदादेरेकारो
भवति स्यादौ विभक्तौ परे द्वे २ द्वाभ्यां ३ द्वयो २ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः त्रि
जस् इति स्थिते ए ओ जसि त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २ त्रेस्त्रय षट् त्रिशब्दस्याय
आदेशो भवति इदंतस्य च वक्तव्यः त्रयाणां त्रिषु [illegible]: कतिशब्दो नित्यं बहु
वचनांतः जसशसोर्लुक् कतिशब्दात् [illegible] जसू शसोर्लुक् भवति लुकि न तन्नि
तिः [illegible] कति २ कतिभिः कतिभ्यः २ कतीनां कतिषु त्रिषु लिंगेष्वपि समः ॥

न्यदादौ
नाधेर
भावः
जङत्वात्

नामिपरे ३

अवयव संयोगः सुश्रीयव श्रीवन्त इत्यादि संयोगे नानेदस्य एवधातवयवतीनयोगः पूर्वकृत्वर हितः ईकारः उकारो वा अन्ते यस्य स नदंत तस्य द्विस्वरसहित स्य प्रादस्य संबंधिनः ईकारस्य यकारः उकारस्य वकारः स्वरे परे नसुश्रीयः शापयति अयं धातु एकस्वरकामने करणात्व सुधीने ग रोमः

सा. सू.

पः ईकारांतः पुल्लिंगः सुश्रीशब्दः य्वौ धातोरियुवौ स्वरे धातोरीकारोकारयो रियुवौ भवतः स्वरे परे सुश्रीः सुश्रियौ सुश्रियः सुश्रियं सुश्रियौ सुश्रियः सु

॥ १८ ॥

श्रिया सुश्रीभ्यां सुश्रीभिः हे सुश्रीः एवं सुधीशब्दः ऊकारांतो स्वयंभूशब्दः स्वयंभूः स्वयंभुवौ स्वयंभुवः सेनानीशब्दस्य विशेषो हसादेः स्वरादेर्न विशेषः

सेनां नयतीति सेनानी णीञ् प्रापणे क्विप् प्रत्ययान्त सेनानीशब्दस्येवमरान्तधातोरपि हसादेरविशेषः ४

य्वौ वा धातोरवयवसंयोगः पूर्वो क्विकादुकारान्ता स्त्रिनदंत स्यानेकस्वरस्येकारस्योकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे वर्षाभ्वः पुनर्भव्यतिरिक्त भूशब्दस्

॥ १९ ॥

धीशब्दो वर्जयित्वा वा ग्रहणादिति विवक्षा सेनानीः सेनान्यौ सेनान्यः सेनान्यं सेनान्यौ सेनान्या सेनानीभ्यां सेनानीभिः इन्यादि सेन्यादीनां वामोन्दवनक्रयः

~~वर्षाभ्व पुनर्भव्यति रिक्त भूशब्द~~ नी पुनर्भवनीतिपुनर्भूः ३

सेनान्यः

यस्मात्

अनन्तरमवर्जयित्वा अपर ईकार ऊकारयोः पूर्वान्तलक्षणे यकारवकारौ भवतः ... दियंविवक्षा ज्ञेया कृतः नि

प्रत्यया ...

21

केचित्प्रामाहे सेनान्यां सेनानीनां ङेराम्नद्याम्नीभ्यः इति ङेराम् सेनान्यां सेनान्योः सेनानीषु हे सेनानीः हे सेनान्यौ हे सेनान्यः एवं ग्रामणीशब्दः ऊकारांतः पुल्लिंगो यवल्लूशब्दः यवल्लूः यवल्ल्वौ यवल्ल्वः ऋकारांतः पुल्लिंगः पितृशब्दः सेरा ऋकारांतात्परस्य सेराभवति सचडित् डितिटेः डितिपरे टेर्लोपो भवति पिता पंचसु ऋकारस्य अरभवति पंचसुपरेषु पितरौ पितरः घेरर् ऋकारांतात्परस्य घेरर् भवति सचडित् हे पितः हे पितरौ हे पितरः पितरं पितरौ पितॄन् पित्रा पितृभ्यां पितृभिः पित्रे पितृभ्यां पितृभ्यः ऋतो ङसुः पितुः पितृभ्यां पितृभ्यः पितुः पित्रोः पितॄणां ङौ ऋकारस्यार् भवति ङौ परे पालरक्षणे पाति रक्षतीति पिता पितृशब्दो निपातनसिद्धो नत्र प्रत्ययांतः ४

एवं सत्रयी ष्टु इत्यादयो नियमाः एवं स्वस्त्रस्र पठंति २

एवं त्वष्टृ त्र्यभृत इत्यादयः यवान् लुनाति इति यवल्लू नातीत्यवल्लूः खलं पुनाति इति खलपूः ३

एवं ष्णमृत्यादयः पितृ भ्रातृ जामातृ नॄ आदयः जीव लोका संताधातृ शब्द सेवाः प्रत्ययः २

पिता माता न नेत्राच सर्वेष्वन्यान्यनाः आमादुहितादेश नंनादुहिता इमे दश : १

सा.ष्ट.

पितरि पित्रोः पितृषु एवं मातरौ मातृष्वादयः ना नौ नरः हेवः नृवोनामिदीर्घः दृप
रत्नामिपरेवादीर्घो भवति नृणां नृणां नरि न्नोः नृषु ऋकारांतः कर्तृशब्दः सृ

॥२६॥

रार सकारस्य प्रत्ययसंबंधिनो ऋकारस्यारभवति पंचसुपरेषु कर्तृशब्दस्य पं
चसुविशेषः कर्ताररासि इति स्थिते यदादेश स्तद्वद्भवति सेरा डित्वादिलोपः।
कर्ता कर्तारौ कर्तारः कर्तारं कर्तारौ कर्तृन् शेषं पितृशब्दवत् एवं स्वसृन

रम.

प्त्रे ऋश्चूप्रशास्त्रश्म नय ॥ स्वसा नप्ता नेष्टा त्वष्टा क्षत्ता होता पोता प्रशास्ता चकार्योस्वसादयस्तेनाः ९ क्रोष्टुशब्दस्याभेदः॥ उकारांतस्यापि

॥२६

क्रोष्टुशब्दस्य पंचस्वपिशुन्नप्रत्ययांतस्येव रूपं वक्तव्यं ॥ क्रोष्टा क्रोष्टारौ

क्रोष्टु आम् इत्यत्र नुम् प्राप्तौ तृतीयादौ स्वरादौ विभक्तौ इत्यर्थो न वक्तव्य इत्यत्र आमौ नुडागमस्यादित्वात्
आमि नुडागमे कृते हलादित्वात् तृच्प्रत्ययवद्भावः तृच्प्रत्ययान्तत्वं नास्ति न भवति अत्राह परः मनु पूर्वं
तृच्प्रत्ययवद्भावं विधाय पश्चान्नुडागमः क्रियतां नत्वौच्यते ५

क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून् शसि तृच्प्रत्ययवद्भावाभावात् तृतीयादौ स्व
रादौ तृच्प्रत्ययान्तता वा वक्तव्यः क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभिः क्रोष्ट्रे
क्रोष्टवे क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभ्यः क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभ्यः क्रोष्टुः क्रोष्टोः
क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः कृतार्कृतप्रसंगी यो विधिः स नित्यः नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्य
विधिर्बलवान् तस्मिन् नुडागमे कृते हलादित्वात् तृच्प्रत्ययवद्भावो नास्ति क्रोष्टूनां
नां क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः क्रोष्टुषु उ ऋकारान्ता अल्पवर्णान्ता एकारान्ता
प्रयोगे प्रसिद्धाः ऐकारान्तः पुल्लिंगः रैशब्दः रै अस्मिन् रैशब्दस्याकारादेशो भवति
सकारे भकारादौ विभक्तौ परतः राः स्वरादौ सर्वत्रायादेशः रायौ रायः

सुबुद्ध्योर्भनोराद्यर्थं यस्यो नित्यगुणः १ रै २

गोपादो दग्धार्थे वा ग्र कः दिग्दृ दृशि दीधि निस्वर्ग व ज्ञ वा ग लता वा रिदु भूमौ यशो यशोगोपादौ विद्वद्भि र्दश धामनः इत्यादयः पुंलिङ्गो शब्दः पुंस्त्री लिंग स्तेय गम्लृ गतौ गम्लृ गच्छति इति गौः गमे र्डो प्रत्ययः ॥२॥

सा॰चं॰ पृ॰ २०

हे रमाः हे रमायो हे सुराः इत्यादि ओकारांत पुल्लिङ्गो गो शब्दः ओतो ओकार स्यौकारो भवति पंच सु परे सु गौः गावौ गावः आम्शसि ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे गां गावौ गाः गवा गोभ्यां गोभिः गवे गोभ्यां गोभ्यः ङसि ङसो न्यकारलोपः गोः गोभ्यां गोभ्यः गोः गवोः गवां स्नोगोरामः गोशब्दस्यामो नुडागमो भवति स्नो गोनां गवि गवोः गोषु हे गौः हे गावौ हे गावः एवं द्यो शब्दः ओकारांत पुल्लिङ्गो ग्लौ शब्दः तस्य हल्सादौ विशेषः स्वरादौ सर्वत्रावादेशः ग्लौः ग्लावौ ग्लावः हे ग्लौः ॥*॥ इति स्वरांताः पुल्लिङ्गाः ॥+॥

ग्लौ हल्वत् ग्लावि हल्पदे इति ग्लौः ३

स॰ पुं॰

सुधीः स्वयंभू राम गौः ग्लौः ४

॥२०॥

अथ स्वरांताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ॥*॥ तत्राकारान्तः स्त्रीलिङ्गो गंगा शब्दः

२४

त्वं: आबन्तं स्त्रियां अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप्प्रत्ययो भवति

तस्य नामसंज्ञायां प्रथमैकवचने सि. आपः आबन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति. गं

गा औरीं आबन्तात्परस्य औ ईकारमापद्यते संधिः गंगे गंगे गंगाः धिरिः आबन्तात्स

शेषे धिर्भवति हे गंगे हे गंगे हे गंगाः अम्बादीनां धौ ह्रस्वः हे अम्ब हे अक्क हे

असंयुक्तानां अक्क उल्लेकवतीनां न हे अम्बाडे हे अम्बाले हे अम्बिके हे अक्के गंगां गंगे गं

गाः टौसोरे आबन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति. गंगया गंगाभ्यां गंगाभिः ङि

तां यट् आबन्तात्परेषां ङे. ङसि ङस् ङि. इत्येतेषां यडागमो भवति टकारः स्थान

नियमार्थः ऐरेरे गंगायै गंगाभ्यां गंगाभ्यः गंगायाः गंगाभ्यां गंगाभ्यः गं

25

सा.घ.

गाया: गंगयो: गंगासु नां ~~औङ: निवृत्त~~ गंगायां गंगयो: गंगासु एवं श्रद्धा मेधा शाला माला दोला रमादय: ~~स्त्रीलिंगः~~ आवंतानामपि सर्वादीनां ङितस्
विशेष: सर्वा सर्वे सर्वा: सर्वां सर्वे सर्वा: सर्वया सर्वाभ्यां सर्वाभि: इत्यादि
यटोश्च आवंतात्सर्वादे: परस्य यट: स्डागमो भवति सर्वस्य चापोकारो भ
वति सर्वस्यै सर्वाभ्यां सर्वाभ्य: सर्वस्या: सर्वाभ्यां सर्वाभ्य: सर्वस्या: सर्वयो:
सर्वासां सर्वस्यां सर्वयो: सर्वासु एवं विश्वादय: त्यदादेष्टेर: स्यादाविन्य
कार: ~~त्यादिनिषेधार्थमिदम्~~ औरी अइरन्द्वे२वाभ्यां३ द्वयो: द्वयो: जर
राया: स्वरादौ जरस वाच ज्व्य: जरा जरसौ जरे जरस: जरा: जरसं जरां ... जर

॥२१॥

TR 26

राम.

॥२१॥

सोजरे जरसः जराः जरसा जरया जराभ्यां जराभिः इत्यादि इकारांतः स्त्रीलिं

गो बुद्धिशब्दः तस्य प्रथमाद्वितीययो हरिशब्दवत्प्रक्रिया बुद्धिः बुद्धी बुद्ध

यः हे बुद्धे हे बुद्धी हे बुद्धयः बुद्धिं बुद्धी बुद्धीः स्त्रीलिंगत्वान्नत्वाभावः बुद्ध्या

बुद्धिभ्यां बुद्धिभिः इदुद्भ्यां स्त्रियां वर्त्तमानाभ्यां इकारोकाराभ्यां परेषां ङि

तां वचनानां वा आट् आगमो भवति बुद्ध्यै बुद्धये बुद्धिभ्यां बुद्धिभ्यः बुद्ध्याः बु

बु३

द्धेः बुद्धिभ्यां बुद्धिभ्यः बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्ध्योः बुद्धीनां स्त्रियां यौ इय् उव् स्थानौ तस्मा

दिवर्णान्तादुवर्णान्तात्स्त्रियां वर्त्तमानात्परस्य ङे राम आदेशो भवति आडाग

माभावे आमोप्यभावः बुद्ध्यां बुद्धौ बुद्ध्योः बुद्धिषु एवं मति भूति ध्वनि रुचि

27

सा.प्र.

॥२२॥

पंक्ति गति शांति प्रभृतयः एवं धेनु रज्जु प्रभृतयो प्युकारांताः स्त्री लिंगाः एतै
रेव सर्वैः सिद्धंति धेनुः धेनू धेनवः धेनुं धेनू धेनूः धेन्वा धेनुभ्यां धेनु
भिः इदुङ्खां धेन्वै धेनवे धेनुभ्यां धेनुभ्यः धेन्वाः धेनोः धेनुभ्यां धेनुभ्यः
धेन्वाः धेनोः धेन्वोः धेनूनां धेन्वां धेनौ धेन्वोः धेनुषु हे धेनो हे धेनू हे धेनवः
ईवंतः स्त्री लिंगो नदी शब्दः हलेपः सेर्लोपः नदी नद्यौ नद्यः धोकृस्वः इवर्णोवर्णो
योरधातोः स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति हे नदि हे नद्यौ हे नद्यः नदीं नद्यौ नदीः नद्या
नदीभ्यां नदीभिः ङिन्नामन्ह् स्त्रियामीकारांतात् ऊकारांतात् परेषां ङिन्नां वचनो
नां आडागमो भवति नद्यै नदीभ्यां नदीभ्यः नद्याः नदीभ्यां नदीभ्यः नद्याः

28

राम.

॥२२॥

नद्याः नदीनां नद्यां नद्योः नदीषु एवं गौरी सरस्वती ब्राह्मणी

कुमारी किशोरी कलभी सारंगी कौशिकी देवक्यादयः अवी लक्ष्मी त

रीतंत्री ह्री धी श्रीणामुदाहृतेः समानामपि शब्दानां सिलोपो न कदा

चनः लक्ष्मीशब्दस्य एवं नत्वाभावात् सेर्लोपो नास्ति लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः

शेषं नदीवत् हे लक्ष्मि हे लक्ष्म्यौ हे लक्ष्म्यः स्त्रीशब्दस्य एवं नत्वाभावात् से

र्लोपो नास्ति स्त्रीः स्त्रियौः स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च इयुवौ भवतः स्वरे परे

स्त्रियौ स्त्रियः वाम्शसि स्त्रीशब्दस्य वा इयङ् भवति अमि शसि च परे स्त्रि

यं स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः स्त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः

१५

सा॰ सू॰

॥ २३ ॥

स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु हे
स्त्रीः हे स्त्रियौ हे स्त्रियः श्रीः ध्वोर्धातोरियुवौ स्वरे श्रियौ श्रियः श्रियं
श्रियौ श्रियः श्रिया श्रीभ्यां श्री।श्रिभिः वेयुवः इयुवंस्थान स्त्रियावन्ने मा
नाति: नांवद्धनोनोवाऽऽगमोभवन्ति स्त्रियाश्च नित्यं श्रियै श्रिये श्री
भ्यां श्रीभ्यः श्रियाः श्रियः श्रीभ्यां श्रीभ्यः श्रियाः श्रियः श्रियोः श्यादी
नांवामोनुस्वरूपत्वात्: श्रियां श्रीणां अडागमाभावे श्रा मोप्यभावः श्रि
यि श्रियां श्रियोः श्रीषु हे श्रीः हे श्रियौ हे श्रियः एवं धीह्रीप्रभृतयो
प्यनीवेनाः एवं स्वरूपायो स्वरूपात्र स्त्रवधू जंघादीनां नदीवत् वधूः ॥

३०

राम॰

॥ २३ ॥

वध्वौ वध्वः हे वधु हे वध्वौ हे वध्वः वधूमित्यादि ऋकारांतो मातृशब्दः पि
तृवत् माता मातरौ मातरः हे मातः हे मातरौ हे मातरः मातरं मातरौ मा
तृः शसोति दीर्घत्वं नोनत्वं स्वसृशब्दस्य कर्तृशब्दवत्सर्वक्रिया रैशब्दः
स्वरे शब्दवत्सर्वक्रिया गोशब्दः पूर्ववत् नौशब्दो ग्लौशब्दवत् स्त्रीलिंगना
म्नाम् नास्ति विशेषः ॥ इति स्वरांतास्त्रीलिंगाः अथ स्वरांतानपुंसकलिं
गाः प्रदर्श्यंते तत्र अकारांतः कुलशब्दः तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने
स्यतोऽम् अकारांतान्नपुंसकलिंगात्परयोः स्यमोरम् भवत्यथो अमो
ऽम्प्रत्यहे हांलक्ष्याहृन्यथै कुलं ईमौ नपुंसकलिंगात्परयोरौ ईकारमाप

सा.सू.

नेकुले जश्शसोः शिः नपुंसकलिंगात्परयो र्जश्शसोः शिर्भवति श कारः

सर्वादेशार्थः शकारः शिश्च सर्वस्य चवकव्यः नुमयमः नपुंसकस्य नुमा

॥२४॥ गमो भवति शौपरे यमवन्या तारांतस्यन भवति मिदंत्यात्परा वि

कव्यः नोपधायाः नोपधायाः नांतस्योपधाया दीर्घो भवति शौपरे शि

नलीति वर्जितेषु पंचसुनामिचें कुलानि हेकुल हेकुले हेकुलानि पुनरपि शे

षं देववत् एवं मूल फल पुत्र पुष्प कुटंबादयः सर्वं सर्वे सर्वाणि प्राग्वत् राम.

पुंवत् एवं विश्वादयः एतत्न्यादेः अन्यादेर्ङसिङसोः स्मात्स्मिनौ ॥२४

भवति शकारः शित्कार्यार्थः उकार उच्चारणार्थः वावसाने अवसाने

स्नु इति सांकेतिक त्वाद्भिन्न उक्तंच विभक्ति लुप्तयत्र

तत्र... ।एकदिन तुह्ल्यानि संसांकेतिक उच्यते

32

त्रि २

वर्त्तमानानां अस्मानां अवाभवंति चपावारस्येपदांतेच अन्यत् अन्यद् अन्येअ
न्याअन्यो देशेस्माङ्गुलोपोन हे अन्यत् हे अन्यद् हे अन्ये हे अन्यानि द्वि
तीयाप्येवं अन्यतरत् अन्यतरद् अन्यतरे अन्यतरे अन्यतराणि इत
रत् इतरद् इतरे इतराणि कतरत् कतरद् कतरे कतराणि कतमत् कत
मद् कतमे कतमे कतमानि शेषं सर्ववत् एकतरस्य सेः प्रत्ने किंतु ^
एकतरं एकतरे एकतराणि द्वितीयाप्येवं शेषं सर्ववत् इकारांतो
स्थिशब्दः नपुंसकान्स्यमोर्लुक् नपुंसकलिंगात्स्वमयोः स्वमोर्लुग्भव
ति अस्थि अस्थिनी इचवउवऋचतानिपुंसिनेम (इकोचि नपुंसकेचो ^
उसीवाचक्तव्यः हे अस्थे हे अस्थि उपकृ संबोधनेतु सेन सर्वत्र

^ नपुंसकस्य नुम्

इति भा०

सा०टी०

पंसां ते त घा नां न मं यां प्य दं तं मा कुं दि नि र्वे हि सु गां त्वि गं ते न पुंसके व्यां पु
पदां वरिष्ठः ॥ ६ ॥ नामिनः स्वरे नाम्यन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य [illegible]
॥ २५ ॥ नुमागमो भवति स्वरे परे अस्थिनी अस्थीनि अस्थास्थ्या शसादौ अस्थ्ना
दीनामनङागमो भवति इकारस्य वा आकारो भवति शसादौ स्वरे परे अल्लोपः
स्वरेऽम्वयुक्तात् शसादौ नान्तस्योपधायाकारस्य लोपो भवति शसादौ स्व
रे परे तद्धिते ईपीकारे च मकारवकारसंयोगादन्यस्य न भवति अस्थ्ना अ राम०
स्थिभ्यां अस्थिभिः अस्थ्ने अस्थिभ्यां अस्थिभ्यः अस्थ्नः अस्थिभ्यां अ
स्थिभ्यः अस्थ्नः अस्थ्नोः अस्थ्नां वेड्योः नान्तस्य नाम्नः ईड्योः परयोर्वा ॥ २५ ॥
ऽकारस्य लोपो भवति मकारवकारसंयोगादन्यस्य न स्यात् अस्थ्नि अ

स्थिपति अस्योः अस्थिदधि सक्थि शब्दाः इकारांतो वारि शब्दः वारि वारिणी वारीणि पुनरपि हे वारे हे वारिणी हे वारीणि वारिणा वारिभ्यां वारिभिः वारिणे वारिभ्यां वारिभ्यः वारिणः वारिभ्यां वारिभ्यः वारिणोः वारीणां वारिणि वारिणोः वारिषु त्रिशब्दस्य टेरन्येकृते इमौ हे र हा भ्यां उहयोः त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः त्रीणि पुनरपि पूर्ववत् ईकारांतो ग्रामणी शब्दः नपुंसकस्य नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति ग्रामणि कुलं ग्रामणिनी ग्रामणीनि टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा उक्तपुंस्कं नाम्यंतं नपुंसकलिंगं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति एकार्थे यः शब्दस्त्रिषु लिं

35

वारिणः

॥सा॰स॰॥ ॥२६॥

गेष्ठुवर्जनेन एकमेवार्थमाख्याति सुबा नपुंसकं तदुच्यते ॥ ग्रामण्या ग्रामणिना २ ग्राम
ण्योः ग्रामणिनोः २ ग्रामण्यां नुं ग्रामण्या ग्रामणिनि ग्रामणिषु हे ग्रामणे हे ग्रामणि
सोमपाशब्दस्य नपुंसकस्येति ह्रस्वे कृते कुलवत् सोमपं सोमपे सोमपानि एवं द्वितीयापि ए
वं शेषं मधुवमित्यादयः उकारांतो मधुशब्दः तस्यापि स्वरे परे नुमागमः मधु मधुनी म
धूनि २ हे मधो हे मधुनी हे मधूनि पुनरपि मधुना मधुभ्यां मधुभिः मधुने एवमंबुजंतुत्रपु
त्यादयः यवल् ऊकारांतो ह्रस्वे कृते ग्रामणिवत् ऋकारांतः कर्तृशब्दः कर्तृ कर्तृणी क
र्तृणि २ हे कर्तः हे कर्तृणी हे कर्तृणि कर्त्रा कर्तृभ्यां कर्तृभिः कर्तृणे कर्त्रे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः
इत्यादि ऐकारांतो रै रैशब्दः ह्रस्वे कृते ग्रामणिवत् ह्रस्वादेशो संध्यक्षराणामिकारो

सा॰स॰ ॥२६॥

36

कारीचवक्तव्यो रायमतिक्रांतमनतिरिक्तं अतिरिणी अतिरीणि अतिरिणा अतिरायां
अतिरिभ्यां अतिरिभिरित्यादि उपगोशब्दः क्लीबेकत्वे [illegible] उपगु अनुगोरनुवि
उपगुना उपगवा उपगु[illegible]नुभिः इत्यादि अतिनौशब्दः क्लीबेकत्वे [illegible] अतिनु
अतिनुनी अतिनूनि अतिनुना अतिनावा अतिनुभ्यां इत्यादि इति स्वरांतानपुंसक॥
लिंगाः अथ हसांतास्त्रिलिंगाः प्रदर्श्यंते तत्र हकारांतोऽनडुह्शब्दः पंचस्वनडुहआ
मागमोवक्तव्यः सौ च अनडुह् अनडुह्शब्दस्य सौपरे नुमागमो भवति हसेपः सेर्लोपः सं
योगांतस्यलोपः संयोगांतस्य लोपो भवति रसे प दांते च रेफाद्उत्तरस्य सकारस्य लोपो भ
वति नान्यस्य अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः धां च अनडुह्शब्दस्य धौ परे अमाग

नौ ५

मो भवति हे अनड्वन् हे अनड्वाहौ हे अनड्वाहः अनड्वाहं अनड्वाहौ अनडुहः अनडुहा व
सांतसेर्दो वस्रस्रंसुध्वंस्त्वनडुहां दत्वं भवति रसे पदांते च अनडुद्भ्यां अ
नडुद्भिः अनडुहे अनडुद्भ्यां अनडुद्भ्यः इत्यादि अनडुत्सु अत्र खसे चपा ऊसानामि
ति तत्वं गोदुह् शब्दस्य भेदः दादेर्घः दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति ऊसे परे नाम्नश्च रसे प
दांते च गोदुघ् सि इति स्थिते आदि जबानां ऊभाः सध्वोः धातोरंत्यांतस्यादेर्वर्गमानानां ज
बानां ऊभा भवंति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदांते च वावसाने गोधुक् गोधुग्
गोदुहौ गोदुहः गोदुहं गोदुहौ गोदुहः गोदुहा गोधुग्भ्यां गोधुग्भिः गोदुहे गोधुग्भ्यां ॥२७॥
गोधुग्भ्यः गोधुघ् सु इति स्थिते आदि जबानां खसे चपा ऊसानामिति कत्वं कि

लात्यः सः कनस्येति यत्वं कषसंयोगे क्ष इत्यक्षरं योधुक् मधुलिह्शब्दस्य भेदः लि
ढः धोर्नो हकारस्य ढत्वं भवति धातोर्झसे परेनाम्न्यवसाने पदान्ते च वावसाने मधुलि
ट् मधुलिड् मधुलिहौ मधुलिहः हे मधुलिट् हे मधुलिड् मधुलिड्भ्यां मधुलिड्भिः
इत्यादि एवं भारवाह्शब्दस्य प्रासादे न विशेषः वाहो वो प्रासादौ स्वरे वा हो वाकार
स्यौकारादेशो भवति प्रासादौ स्वरे परे भारवाट् भारवाड् भारवाहौ भारवाहः भार
वाहं भारवाहौ भारौहः भारौहा भारवाड्भ्यां भारवाड्भिः भारौहे भारवाड्भ्यां इत्यादि
मित्रध्रुह्शब्दस्य भेदः द्रुहादीनां वा ढत्वं वा द्रुह् मुह ष्णिह ष्णुहां हकारस्य ढत्वं घत्वं
वा भवतः धातोर्झसे परे नाम्न्यवसाने पदान्ते च मित्रध्रुक् मित्रध्रुग् मित्रध्रुट् मित्रध्रुड्

॥सा॰ स॰॥

॥२८॥

40

मित्रद्रुहे मित्रद्रुहः मित्रद्रुहां मित्रध्रुग्भ्यां मित्रध्रुड्भ्यां मित्रध्रुग्भिः मित्रध्रुड्भिः मित्र
ध्रुक्षु मित्रध्रुट्सु नशेषवत्त्वमुहू रेफांत चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनांतः चतुरामो च
चतुर्शब्दस्यामागमो भवति पुंसि पंचसु परेषु शौ च नत्वीनि चत्वारः चतुरः चतुर्भिः च
तुर्भ्यः २ रः संख्यायाः रेफांतसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति णत्वं द्वित्वं च च न्
र्णां रेफस्यापदांते न विसर्गः यकृच्चतुर्ष्विति निर्देशात् चतुर्षु नकारांतो राजन्शब्दः
नोपधाया इति दीर्घः नाम्नो नो लोपोऽधौ नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपः स्याद्भवति
रसेवरांते चाधौ राजा राजानौ राजानः राजानं राजानौ अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्तात् छस्या ॥२८॥
दौ सेरः श्नुभिंश्नुरिति चुत्वेन ञकारः ज्ञ्नोर्ज्ञः [illegible]

एम॰

राज्ञः राज्ञा नस्य लोपः इति न विभक्तिकार्ये पंचस्विति निर्दिष्टत्वात् नस्य ङिरित्यात्त्वं न राजभ्यां
राजभिः वेद्योः राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु अथ विशेषणं हे राजन् हे राजानौ हे राजा
नः हे राजानः एवं यज्वन् नामन् धर्मन् पर्वन् परमनुप्रन्नयः यज्वा यज्वा
नौ यज्वानः यज्वानौ अमन्तसंयुक्तादिति विशेषणात् लोपो नास्ति यज्वनः यज्वना
यज्वभ्यां यज्वभिः इत्यादि श्वन् युवन् मघवन् एवं वसुराजन् स्वद्वन् प्रक्रिया शासा
दोन्नविशेषः श्वा श्वानौ श्वानः श्वादेः उ। श्वोर्वकारस्य उत्वं अर्णोति शासादोस्त्येप नो
रेनज्ञिते ईपीकारेच श्वानं श्वानौ शुनः शुना श्वभ्यां श्वभिः इत्यादि युवा युवानौ युवानः
युवानं युवानौ युवन् आदस्य वकारस्य उत्वे कृते सवर्णे दीर्घः सह यूनः यूना युवभ्यां यु

सा.प्र.

॥२८॥

वभिः हे युवन् हे युवानौ हे युवानः मघवन्शब्दस्य वकारस्य उत्वे कृते [illegible] ओ मघोनः

मघोना मघवभ्यां मघवभिः हे मघवन् पथिन्शब्दस्य भेदः इतोत्स्यं च सौ पथिन्म

थिन्ऋक्षिन्शब्दानां नकारस्याकारादेशो भवति पंचसु सुसिरोचे योन्त् पथ्या

दीनां थकारस्य न्ठ आगमो भवति पंचसु परेषु न्यायपदान्तेग्से ग्यासेः पथिन्मथि

१२ न्ऋक्षां इ टेरात्वं भवति सौ पंथाः पंथानौ पंथानः हे पंथा पंथानं पंथानौ पथः टः थ

टेलो२ थ्यादीनां [illegible] भवति ग्रासादौ स्वरे परे ईपीकारे च पथः पथा पथि

भ्यां पथिभिः इत्यादि एवं मथिन्ऋभुक्षि शब्दौ दंडिन्शब्दस्य भेदः इन्हंशिसौ [illegible]

इन्हन्पूषन्अर्यमन् नित्ये तेषां शेषे सौ चाधौ परे उपधाया दीर्घो भवति दंडी दंडिनौ दंडिनः ॥२९॥

रम्भः

४K

43

ब्रह्मह्णा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः हे ब्रह्महन् शसादौ अल्लोपः हनो घ्ने हन्तेर्घो नो हकारस्य
घत्वं भवति अव्यवधाने नकारे परे व्यवधाने ञ्णित्नेषु परे घसंयोगे णत्वनिषेधार्थः
ब्रह्मघ्नः ब्रह्मघ्ना ब्रह्महभ्यां ब्रह्महभिः इत्यादि वेद्वोः ब्रह्महणि ब्रह्मघ्नि ब्रह्महसु पू
षा पूषणौ पूषणः पूषणं पूषणौ शसादौ रत्वलोपः षकारणकारसंयोगे
स्म... भवति पूष्णः पूष्णा पूषभ्यां पूषभिः पूष्णो ङौ टिलोपो वेति केचित् पूषि पू
ष्णि पूषणि पूष्णोः पूषसु अर्यमा अर्यमणौ अर्यमणः हे अर्यमन् संख्याशब्दा
पंचन् अष्टन् नयोः बहुवचनान्ताः त्रिषु लिंगेषु स्वरूपाः पंचन् जस् इति स्थिते जशसो

षोल्लुक् षकारनकारांतसंख्यायाः परयोर्जश्शसोर्लुक् भवति लुकि न तन्निमित्तं पं
च २ पंचभिः पंचभ्यः २ स्मः षकारनकारांतसंख्यायाः परस्या आमो नुडागमो भवति ना
[illegible] नाम्नो नोलोपश्च धो पंचानां पंचसु एवं सप्तन् नवन् दशन् अष्टन्
यः अष्टनशब्दस्य भेदः अष्टनोऽडौ अष्टनशब्दात्परयोर्जश्शसोर्वा औ भवति इति दे:
अष्टौ अष्ट २ वा सु वा आ आत् अष्टनशब्दस्य आम् परासु विभक्तिषु परतः वा आत्वं
भवति अष्टाभिः अष्टभिः अष्टभ्यः अष्टाभ्यः आत्वन दीर्घो षानामित्येकरूपं
आष्टानां अष्टसु अष्टासु मकारांतो इदम्शब्दः इदमोयं पुंसि इदम शब्दस्य पुंसि

न्यु १

45

विषये अयमादेशो भवति सि सौ त्रि नस्य अयं द्विवचनादौ त्यदादेष्टेरं स्यादावि कारः
दस्य मः त्यदादीनां दस्य मत्वं भवति स्यादौ परे ईमौ सर्वादित्वाज्जसी तिइकारः अस्य इ ना।
मे त्यदादीनां टेरभावः अन्वादेशे द्वितीयाटौस्स्वेनो वाच्यः कश्चिन्न स्वकथ
नवन्वादेशः अनेन आकारस्य मैथिली नेयं इदं दो आपद्य इमं एनं इमौ एनौ इमान् एनान्
अनटौसोः इदमो अनादेशो भवति टौसोः परयोः अनेन एनेन स्यः इदमः सकारो भका
रे च परे अकारादेशो भवति कृतमस्य अङ्गीन्यात्वं आभ्यां भिस भिस्स इदमदसो भिसऐसे
च भवति न भकारस्याकारः स्य इत्यकारः एभिःवऊत्व स्येत्वं एभिः अस्मै आभ्यां एभ्यः अ
स्मात् आभ्यां एभ्यः अस्य अनयोः एनयोः एषां अस्मिन् अनयोः एनयोः एषु किम्मा

सा॰ प्र॰

३१

46

दस्य त्यदादेष्टेरः स्यादा विभक्ताविहाने सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयं कः कौ के कं कौ कान् के
न काभ्यां कैः कस्मै मकारांतो प्रशाम्शब्दः मो नो धातोः धातो र्मकारस्य नकारादे
शो भवति धातोर्म्से परे नाम्न स्वरसे पदांते च मवयो स्त्रीनस्य लोपो न प्रशान् प्रशामौ
प्रशामः प्रशामं प्रशामौ प्रशामः प्रशामा प्रशान्भ्यां इत्यादि एवं प्रतानादयः धका
रांतस्तत्वबुध्शब्दः आदिजबानामिति भकारः वावसाने इति धकारस्य दकारत
कारौ स्तः तत्वभुत् तत्वभुद् तत्वबुधौ तत्वबुधः हे तत्वभुत् हे तत्वभुद् तत्वबुधं तत्वबु
धौ तत्वबुधः तत्वबुधा भभेजबा इति धकारस्य दत्वं तत्वभुद्भ्यां तत्व भुत्सु जकारांतः
सम्राज्शब्दः छशषराजादेः षः छकारांतस्य शकारांतस्य षकारांतस्य च राजयज
पस्य षस्य माख्यातादेः उत्वनिषेधार्थम् तेन देवेड्डीत्यादेन उत्वम्

राम॰

३१

सृज्मृज्भ्राजादेश्च षकारादेशो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च यावसाने स
म्राट् सम्राड् सम्राजौ सम्राजः सम्राजं सम्राजौ सम्राजः सम्राजा सम्राड्भ्यां सम्राड्भिः
इत्यादि एवं विराजादयः दकारान्तास्त्यद् तद् यद् एतद् शब्दास्तेषां त्यदादेरः स्यादिविभ
क्तौ सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयं तः त्यदादेस्तकारस्य सत्वं भवति सौ परे स्यः त्यौ
त्ये त्यं त्यौ त्यान् सः तौ ते तं तौ तान् तेन ताभ्यां तैः तस्मै ताभ्यां तेभ्यः यः यौ ये यं यान् ये
न याभ्यां यैः एषः एतौ एते एतदोरन्वादेशो द्वितीयाटौस्सु नो वा वक्तव्यः कथित
स्यानुकथनमन्वादेशः अन्वादेशे एनं एतं एनौ एतौ एनान् एतान् एतेन एनेन

सा.प्र.॥ ॥३२॥

रुन्नयोः रुन्नयोरित्यादि ढकारांतस्तत्वप्राड्शब्दः षत्वं डत्वं च वावसाने तत्वप्राट् त
त्वप्राड् तत्वप्राहौ तत्वप्राहः हेतत्वप्राट् हेतत्वप्राड् थकारांतोऽग्निमथ्शब्दः
वावसाने अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथः अमेजया: अग्निमथा
इत्यादि चकारांतः प्रत्यच्शब्दः अचेर्नं चमकपुंसि नुमव्यक्त्यः प्रत्यन्नु च सि इति स्थि
ते स्तोः श्चुभिः श्चुरिति नकारस्य ञकारः चोः कुः चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्ऽसे प
रेनाम्नः स्वरसे पदांते च प्रत्यङ् नोलोपः धातोर्हसंतस्योपधाया अंजन नकारस्य लोपो
भवति क्विति परे संयोगांतस्य लोपः प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चं प्रत्यञ्चौ षेचे।

उत्तरार्धे

राम.॥ ॥३२॥

48

ते। चौ दीर्घश्च अञ्चेरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे न ङिते ईपी।
कारे च प्रतीचः प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भिः प्रतीचि प्रत्यग्भ्यां प्रत्यक्षु हे प्रत्यङ् हे प्रत्य
ञ्चौ हे प्रत्यञ्चः एवं तिर्यञ्च तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः हे तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः २
तिरसस्तिर्य्यलोपे तिरश्चादयो निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे न ङिते ईपीकारे च तिरश्चः।
तिरश्चा तिर्यग्भ्यां तिर्यग्भिरित्यादि उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः उदञ्चं उदञ्चौ उद ईत्
उदश्चाञ्चसस्य? उदो धातोरकारस्य ईकारो भवति शसादौ स्वरे परे न ङिते ईपीकारे
उदग्भ्यां २ उदीचः उदीचा उदग्भिरित्यादि एवं सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्चः सम्यञ्चं सम्यञ्चौ।
समीचः तकारान्तो उकारान्तो मरुच्छब्दः वा अवसाने मरुत् मरुद् मरुतौ मरु

धौ २

सा॰प्र॰ ॥३३॥

नः महतं महतौ इत्यादि एवं मसिव चित्त भवतवः नकारांतो उकारानुबंधो भवच्छ
ब्दः त्रिनोनम् उकारानुबंधस्य ऋकारानुबंधस्य च नुमागमो भवति पुंसि पंचस्
परेषु संयोगांतस्य लोपः संमहतो धौ दीर्घः शौ च संतस्य प्राग्वदस्य महर
ब्दस्य च दीर्घो भवति पंचस्वधिव र्जितेषु शौ च महान् महांतौ महांतः हे म
हन् हे महांतौ हे महांतः महांतं महांतौ महतः महता महद्भ्यां इत्यादि उकारानु
बंधो भवच्छब्दः अत्वसंतौ अत्वंतस्य असंतस्य चोपधाया दीर्घो भवति धि व
र्जितेषु सो परे भवान् भवंतौ भवंतः भवंतं भवंतौ भवतः भवता भवद्भ्यां भवद्भिः
इत्यादि एवं भगवत्वादयः भगवान् भगवंतौ भगवंतः हे भगवन् भगवंतं भग ॥३३॥

राम ॥

50

वंतौ भगवंतः भगवन्तान् भगवता भगवद्भिरित्यादि ऋकारानुबंधः पचत्शब्दः तस्य
नुमागमः एवं नदीर्घः पचन् पचंतौ पचंतः पचंतं पचंतौ पचतः पचता पचद्भ्यां प
चद्भिरित्यादि द्विरुक्तानां जक्षादीनां शतुर्नुमः प्रतिषेधः पुल्लिंगे नित्यं वा नपुंसकेः न
पुंसके प्रोक्ता दधत् दधद् दधतौ दधतः हे दधत् हे दधद् इत्यादि नपुंसके दध
त् दधती दधंति शकारांतो विश्शब्दः छशषराजादेः षः षत्वं डत्वं च वावसाने
विट् विड् विशौ विशः विशं विशौ विशः विशा विड्भ्यामित्यादि षकारांतः षष्शब्दो
नित्यं बहुवचनांतः जश्शसोर्लुक् षोडः धातोः षकारस्य उत्वं भवति धातो र्
से परे नम्निम्वरसे पदांते च षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः २ षड् नाम इति स्थिते द्रुः ।

त्रिषुलिंगेषु स्वरूप २

संख्या १ म

सा॰प्र॰ ॥३४॥

संबंधिनोऽकारस्यात्वं भवति नामिपरे ऊ भिसु: मस्मा यद्दम क्वचिदपदांतेपि पदांतनाग्रणीया: दोबा दोव सजुष् आशिष् द्दविद्द प्रभ्रतीनांवकारस्यो फोभवति रसेपरे पदांतेच दो: दोषौ दोव: हेदो: दोषं दोषो दोष शब्दस्य प्रासोपे सर्वत्रानंततावायत्कन्व्या: अल्लोप स्वरो: स्व युक्ता स्वसादौ इत्यकारलोप: दोष दोव दोषौ दोषं दोष्णा दोषाभ्यां दोषभि: दोषे दोष्णे दोर्भ्यां दोर्भ्य: दोष: दोष्ण: दोर्भ्यां दोषभ्यां दोर्भ्य: दोषभ्य: दोष: दोष्ण: दोषो: दोष्णो: दोषां दोष्णां दोषि दोष्णि दोषो: दोषरि दोष स्तुप इति स्थिते दोषां दोर्विसर्ग: ग्रहसेव दोष दोष्णु सजुषाषिषोरसे पदांतेचदीर्घो वक्तव्य: सजू: स

॥राम॰॥ कृष्ण ॥३४॥

पु दोषभ्यां

इत्यादि २ पुंस

ज्जेषो सज्जुषः सज्जुष्यौ सज्जुर्भिः सकारांतः पुंस्शब्दः पुंसोः सङ्‌ पुंसशब्दा

त्सासङ्‌ आदेशो भवति पसङ्‌ ङ्‌कारोत्यादेशो थः उकारोच्चारणार्थः पुनस्त सि २ धा

तिस्थितेप्तो नुम् स्तंमहतो घोदीर्घः सौचे ति संयोगांतस्य लोपः ह

सेपः सेर्लोपः पुमान् पुमांसौ पुमांसः पुमांसं पुमांसौ पुंसः पुंसा पुंभ्यां पुंभिः पुंसे

पुंभ्यां पुंभ्यः पुंसः पुंभ्यां पुंभ्यः पुंसः पुंसोः पुंसां पुंसि पुंसोः पुंसु असंस्त्रे पुंसः कक

सो असंस्वेदेपैवेदांते अवेयश्चात्मनेभवत्यां संभवेवाश्येमाति उंस्त्रशब्दस्य क्ला

पनो भवति सौपरे अकारउच्चारणार्थः स्कोरायो संयोगाद्योः सकारक

कारयोर्लोपोभवति धातोर्डसेपरे नाम्नस्वरसैदांते च किलात्यसः ध्वनस्ये ति

53

सा॰स
॥३५॥

सतंकपसंयोगेसइत्यक्षरं पुंस एवं विद्वस् शब्दः विद्वान्विद्वांसो विद्वांसः विद्वं
सं विद्वांसो वसोर्वउ वसो वकारस्य उ प्राप्नोति शसादौ स्वरे न धिते ईपीकारे च
विदुषः विदुषा वसांतसे दः विद्वद्भ्यां विद्वद्भिः इत्यादि सकारांतः सुवचस् शब्द
स्यभेदः अत्वसोः सौ सुवचाः सुवचसौ सुवचसः सुवचसं सुवचसौ सुवचसः
सुवचसा सोविसर्गः हवे उओ सुवचोभ्यां सुवचोभिरित्यादि एवं चंद्रमस्
दुर्वासस् सुयशस् वेधस् प्रभृतयः उशनस् शब्दस्य भेदः उशनसौ उशन
सः पुरुदंशसः अनेहसः ईत्येते षां सेः डा भवति डित्वाट्टिलोपः [illegible]
उशना उशनसौ उशनसः उशनसा धौ सांतता नांतता अदंतता चवावक्तव्याः

राम॰
॥३५॥

हेउशनस् हेउशनन् हेउशन हेउशनसौ हेउशनसः उशनसं उशनसौ उशनसः उश
नसा उशनोभ्यां उशनोभिरित्यादि अदस्शब्दस्य भेदः त्यदादेष्टेरस्यादावित्यका
रे कृते अदस् इति स्थिते सोत्सः अदसो दकारस्य सत्वं भवति सौ परे सेरौ अदस
शब्दस्य सेरौ भवति औ औ औ असौ द्विवचने अदऔ इति स्थिते दस्य मः मादू:
उ ऊ उ ऊ ऊः अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्वोकारः दीर्घस्य दीर्घोकारः औयू:
सवर्णे दीर्घः सह अमू बहुवचने सर्वादित्वाज्जसी अदस्म्ए इति स्थिते टे रीबहु
त्वे बहुत्वे सति अदसः एकारस्य ईकारो भवति अमी अमुं अमू अमून् मत्वे उत्वे
च कृते टाना स्त्रियां अमुना आद्भि मादू: अमूभ्यां भिस्भिस् अमीभिः अमू

ऊ

55

अमीषां २

सा०सू०

॥३८॥

इमे अमुष्यां अमीभ्यः अमुष्मात् अमुष्यां अमीभ्यः अमुष्य अोसिरवेत्यादेशे पश्चाड्डुकारः अमुयोः अमुष्मिन् अमुष्वो। अमीषु अदसः सामान्यैकः स्यादिव त्‌ अमकः अमुको अमुके इति हसंताः पुलिंगाः अथ हसंताः स्त्रीलिंगाः प्र ईयंते अथ हकारांतः स्त्रीलिंगो उपानह शब्दः नहोधः नहो हकारस्य धकारादेशो भवति धातोर्झसे परे नाम्न असे पदांते च उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः उपानत्सु हे उपानत् । वकारांतो दिव शब्दः दिव औ दिवो वकारस्यौकारादेशो भवति सौ परे

राम०॥

द्यौः दिवौ दिवः वा नि दिवो वकारस्यादिशेषावा भवति द्यां दिवं दिवौ दिवः ॥३९॥ दिवा उरसे दिवो वकारस्य उत्वं भवति रसे परे इयं चरे द्युभ्यां द्युभिः दिवे दिवः

दिवौः दिवं दिवि दिवोः द्युषु हे द्यौः रेफांत श्चतुर् शब्दो नित्यं बहुवचनांतः त्रि चतुरोः
स्त्रियां तिसृ चतसृ वत्र त्रि चतुर्शब्दयोः स्त्रियां तिसृ चतसृ [illegible] इत्येतावादे
शौ भवतः ऋकारस्य रेफकारवत् न तस्तु रार इत्यादि भवति अरं चतस्रः २ चतसृभिः
चतसृभ्यः २ [illegible] नामि दीर्घः तिसृ चतसृ [illegible] नामि परे दीर्घो [illegible] सिवा चतसृ
णां चतसृणां चतसृषु तिस्रः २ तिसृभिः तिसृभ्यः २ तिसृणां तिसृणां तिसृषु
गिर् शब्दस्य भेदः ष्वोर्विसर्गे धातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोः
हसे परे गीः गिरौ गिरः [illegible] गिरा गीर्भ्यां गीर्भिः गीर्षु एवं पुर् धुरादयः पूः पुरौ पुरः
पूर्भ्यां पूर्भिः पूर्षु धूः धुरौ धुरः धुरा धूर्भ्यां धूर्भिः धूर्षु धकारांतः समिधरा

च

द्भ्यः समित् समिद् समिधौ समिधः समिधं समिधा समित्सु हे समित् मकारांतः ककुभ् शब्दः ककुप् ककुब् ककुभौ ककुभः ककुब्भ्यां ककुप्सु जकारांतः स्रज् शब्दः चोः कुः वावसाने स्रक् स्रग् स्रजौ स्रजः हे स्रक् हे स्रग् स्रग्भ्यां स्रक्षु इत्यादि दकारांतः शरद् शब्दः शरत् शरद् शरदौ शरदः हे शरत् एवं संविद् परिषद् विद् प्रभृतयः दांतास्त्यदादयः तेषां त्यदादेः स्यादेरत्वे आवंतः स्त्रियामित्यावंतत्वे सवर्णो दीर्घः हे हे निदीर्घत्वे कृते सर्वशब्दवद्रूपं सेयं ते स्या त्ये त्याः त्यया त्याभ्यां त्याभिः त्यस्यै त्याभ्यां त्याभ्यः सा ते ताः तां ते ताः या ये याः यां ये याः एषा एते एताः एतां एते एताः एनां एने एनाः किम् शब्दः का के काः कां के काः कया काभ्यां काभिः कस्यै काभ्यां काभ्यः कस्याः कस्योः कासां कस्यां कासु इयं ति

का

58

टौ इद मात्वस्य स्त्रियां नित्यं भवति ॥ सेष परे ॥ इयं इमे इमाः इमां इमे इमाः अनया आ

भ्यां आभिः अस्यै आस्याः अनयोः आसां अस्यां आसु चकारांतस्त्वचशब्दः चोः कुः त्व

क् त्वग् त्वचौ त्वचः हे त्वक् त्वग्भ्यां त्वक्षु एवं ऋच् वाच् रुच् प्रभृतयः पकारांतो ऽप् शब्दो

नित्यं बहुवचनांतः अप्सु इति स्थिते अपनो धोदीर्घः आपः अपः भिदपां अपादि

नो पकारस्य दत्वं भवति भकारे परे ॥ अद्भिः अद्भ्यः २ अपां अप्सु शकारांतो दिश् श

ब्दः दिशा दिश् दृश् स्पृश् इत्यादीनां कुत्वं भवति ॥ झले परे पदांते च दिक् दिग् दिशौ दिशः

दिशा दिग्भ्यां दिक्षु हे दिग् षकारांतः त्विष शब्दः षोडः त्विट् त्विड् त्विषौ त्विषः त्वि

षा त्विड्भ्यां त्विट्सु हे त्विट् आशिष शब्दः सजुष्शब्दवत् आशीः आशिषौ आशी

59

६

८।

सा॰स॰
॥३८॥

र्थो आशीर्षु स्त्रीलिंगो ऽ इसप हस्य से न विशेषः अस्मो द्विवचनादेशेत्वं आवर्तं स्त्रि
यामित्यावं नत्वे दीर्घत्वं सर्वा विभक्तिकार्यं पूर्ववन्मादृः अप अपः अपं अपः अ
पः अपया अपभ्यां अपभिः अपये अपभ्याः अपयोः अपषां अपभ्यां अ
प्सु इति हसांताः स्त्रीलिंगाः ॥ अथ हसांतान पुंसकलिंगाः प्रदर्श्यंते ॥ तत्र
रेफांतो वार्शब्दः नपुंसकास्यमोर्लुक् वाः वारी अथ प्रथमः इति विशेषणं नमनवा
रि पुनरपि वारा वार्भ्यां वारे वारः वारो वारां वरि वार्षु चतुर्शब्दो च॰ चत्वारि चत्वा
रि चतुर्भिः चतुर्भ्यः ॥ नतंसो चतुष्णु नकारांतो ऽ हन्शब्दः अहः [illegible]: अहोस
नकारस्य सकारो भवति रसे परे पदांते च अहः सोलमे दीर्घत्वं न तु वर्तते अहनी २

60

राम॰
॥३८॥

अहनी अहानि पुनरपि अल्लोपः स्वरे इत्यकारलोपः अह्ना अहोभ्यां अहस्सु एवं ब्रमन्
शब्दस्य रसे पदान्ते च नोलोपो भवति ब्रह्म ब्रह्मणी नोपधाया दीर्घः ब्रह्माणि पुनः ब्रह्म ब्रह्मणा ब्रह्म
भ्यां ब्रह्मसु ... धेन नपुंसके। नोलोपो वा वक्तव्यः हे ब्रह्म हे ब्रह्मन् एवं चर्म नर्म धाम कर्म मर्म
नयः नाम्ना ... छंदसि ङि ... वा लोपः छंदस्या गमन्नाजनजयोर्लोपा लोपे ... ॥
छंदसि दीर्घत्वं न निवर्तते परमे व्योमन्नसतीं ... भस्तानि परमे व्योमन्नि सर्वा ... अस्तानि व्योम
वेदयोः व्योम्नी व्योमनी व्योमानि पुनरप्येवं व्योम व्योम्नी व्योमनी व्योमानि व्योम्ना व्योम
भ्यां व्योमभिः व्योम्ने व्योमभ्यां व्योमभ्यः व्योम्नः व्योमभ्यां व्योमभ्यः व्योम्नः व्योम्नोः
व्योम्नां व्योम्नि व्योम ॥ नि व्योम्नोः व्योमसु त्यदादीनां स्यमोर्लोके कृते टेरत्वं न भव

नपुंसक लिंग

४ यो

61

नि २

ति स्यादौ विशेष्यवशात् स्यात् त्यत् त्यद् त्ये त्यानि पुनरपि शेषं पुंवत् एवं नत् नद् ने नानि य
त् यद् ये यानि एतत् एतद् एते एतानि एनानि किं के कानि इदं इमे इमानि पुनस्तृ
तीयादौ पुंवत् प्रत्यक् प्रत्यग् चोः कुः वावसाने नपुंसः द्विवचने ईमौ अचे लोपः दी
र्घश्च स्वरः प्रतीची प्रत्यंचि २ प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भिः जगत् जगद् जगती जगं
ति पुनरपि जगता जगद्भ्यां जगद्भिः जगत्सु स्वं महत् नः महत् महद् महती महांति
इत्यादि षकारांतो सजुष् प्रभृतयः सकारांतो पयस् शब्दः पयः पयसी पयांसि
पयसा पयोभ्यां पयस्सु एवं जस् वचस् प्रभृतयः धेनुः धेनुषी धेनूंषि अदस् शब्द
स्य स्यमो लेकि कृते सोर्विसर्गः द्विवचनादौ टेरत्वे कृते विभक्तिकार्यं च कृते मत्वो

मे यं विशेष्यमित्यादुर्भेदकं च विशेषणम् विशेष्यं तु प्रधानं स्यादप्रधानं विशेषणम्

अपि

न्ते अदः अमुनी अमूनि हविः हविषी हवींषि शेषं पुंवत् इति हसांतानपुंसकलिं
गाः अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते । तयोरवाच्यलिंगत्वात्त्रिषु लिंगेषु समा
नं रूपं वाच्यमित्युच्यते भेद्यं न लिंगं भजतेऽयः विशेषणत्वमापन्नो वाच्यलिंगः स उ
च्यते १ त्वमहं सिना । युष्मदस्मदोः सिसहितयोस्त्वमहमित्येतावादेशौ भवतः यथासं
ख्येन त्वं अहं युवावौ द्विवचने युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युव आव इत्येतावादेशौ भ
वतः आमौ । युष्मदस्मदोः परयोरौ आम्भवति युवां आवां यूयंवयं जसा । जसा सहितयोर्यु
ष्मदस्मदोर्यूयंवयं त्वमदेकत्वे । युष्मदस्मदोस्त्वमादित्येतावादेशौ भवतः एकत्वे ग
म्यमाने आमभ्यां युष्मदस्मदोरेत्वं भवति अमि ससकारे भिसि च परे त्वां मां यु

र्यूयंवयमित्येतावादेशौ भवतः २

तत्कृतः
पराधीस्वाधीनि
त्वेपादप्रधानंवि
शेषणं विशेष्य
तु प्रधानं स्यार्थ
स्यैव प्रकाशनात्

63

भ्यां -५४५

सा.चू. ॥४०॥ दस्म२

वां आवां त्वदादेशे रत्वे कृते शसी ति दीर्घत्वं शसो नो वक्तव्यः युष्मान् अस्मान् त्व
न्मदादेशे कृते टेरकारः टाङ्योः युष्मदस्मदोष्टेरेत्वं भवति टाङि इत्येतयोः परयोः
अयादेशः त्वया मया युवाभ्यां आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यं मह्यं ङे
या ङेया सहितयोर्युष्मदस्मदोः तुभ्यं मह्यमित्येतावादेशौ भवतः तुभ्यं मह्यं युवा
भ्यां आवाभ्यां भ्यसभ्यं युष्मदस्मद्भ्यां परो भ्यसोऽभ्यं भवति सकारो मकारादित्य
त्यात्रत्यर्थः तेनान्त्यत्वे न भवतः सर्वादेशार्थः युष्मभ्यं अस्मभ्यं ङसिभ्य
सोऽत् युष्मदः परः पंचम्यां ङसिभ्यसोः अत् भवति सकारः सर्वादेशार्थः उकार
उच्चारणार्थः त्वत् मत् युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मत् अस्मत् तव मम ङसा
भ्यां

युस्मदस्मद् 6.4 १० राम. ॥५०॥

ङ्मासहितयो युष्मदस्मदोरत्वम मेत्येतावादेशौभवतः त्वं मम युवयोः आवयोः स
र्वोऽपिन्यात्मसिद्धं सामाकं युष्मदस्मदोः परः सामकं भवति युष्माकं अस्माकं त्वयि मयि
युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु त्वदादीनां धेरभावः अथानयोरादेशा विशेषविधिनिरू
प्यते युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयाभिः [illegible] नेमेवांनौवस्नसौयथासं
ख्यं नानीत्यादेशा भवंति कीदृशयोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयाभिः सहितयोः तत्रैकव
चनेनतेमे भवतः द्विवचनेन वांनौ बहुवचनेन वस्नसौ भवतः स्वामीतेमसमाश्यानःस्वा
मीमेसांउतंगतः॥ नमस्तेभगवन्नस्ययोदेहिमेमोक्षमव्ययं १ स्वामीवांमजेसोचोहेस्वा
नौदानयाचनां॥ राजावांदास्यतेदानं ज्ञानंनौमधुसूदनः २ देवोवांभवतादिस्सनरका

त्वं मम युवयोः आवयोः
स्व दोः
नव३

सह२
मम२

आवयोः१ तुभ्य२ मह्य२ युवयोः२
युष्मभ्यं१ आवाभ्यां१ युवां१

अस्मान् २

आवां १ युष्माकं १ अस्माकं १ युष्मभ्यं १ अस्मभ्यं १

सा·स· नौ जनार्दनः॥ स्वामी वो बलवान् राजा स्वामी नो सो जनार्दनः ३ नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो स्तानं नो 66

युष्मान् दीयतां धनं॥ स्तानं दत्त्वा स पश्यामः पश्य धुंनैः सदुःखिनः ४ त्वामामा ऽमा सह्निनयो युष्म

॥४१॥ दस्मदोस्त्वामाऽन्येतावादेशौ भवतः पश्यामि त्वाम दालो टं पश्य मा मदनेदकं॥ पश्यामि

त्वां जगत्स्वं पश्य मा जगतां पतिं १ वां दे· पादाहै व मे मान यो युष्मदस्मदोर्नै ते ग्रादेशा भ

वंति नवयेश ग्वेराजन् ममते यानि शत्रवः॥ तव मित्राणि यानि स्युः मेम मित्राणि राम·

तान्यपि ६ रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता॥ स एव भगवान्नो योऽस्माकं पाप

नाशनः ७ संबोधन पदाद्येन भवंतिवसादयः॥ देवाःस्मान्माहि त्वहेरे विस्मौं नरक सर्व ॥४१॥

दा ८ हे राम नव दासोस्मि राम तुभ्यं नमोनमः॥ चादिभिश्च चादिभिरप्रयोगे नैते आ

स्मा २

67

६२

अद्रव्यार्थश्चादिर्गणो निपातसंज्ञकः द्रव्यार्थस्तु चादि
र्निनिपातः चाश्चौ रशोशां कपो रित्यादिषु चशब्दो विभक्ति

देशाभवं निनव च मम च मैमेवी वं इले खुं वं वढ़ने ह पाहाहा विनि किं यां नवो नरसिंहस्य नख
लांगलकोटयः॥ हिरण्यकश्यपोः संसेवास्तक ईमारुशाः २० चादिर्निपातः च वा ह
अह एव एवं नूनं पृथक् विना नाना स्वस्ति अस्ति सेवा नक्तं मृषा मिथ्या मिथ्
स् अथ अथो हास् स्वस् उच्चैस् नीचैस् स्वर् अंतर् प्रातर् पुनर् भूयस् अहो आ
हो प्रिवर उत् चित् स्वि सहस् ऊनस् वषट् नन् किम् हि जोषं सह शश्वत् अ
ते नमः मन्ये अंतरेण अंतरा नमस् अलं कृतं अमानो ना प्रतिषेधार्थे ईषत्
किल खलु वै हि आरात् दूरात् भृशं हं ह अधुना इदानीं आम् शीघ्रं यत्
तत् अतं साकं समं यदि तदि स्वधा स्वाहा स्वरा अ इत्येवं चादिर्गणो निपा

दर्शनात्
द्रव्यं चोक्तं
वस्तुपल
क्षणयन
सर्वनामत्र
युज्यते॥
द्रव्यमित्यु
च्यतेसोर्यो
मेषत्वेन
विवक्षितः॥
इति

तसंज्ञाभवति तत्राद्विर्विभक्त्यर्थेनिपात्यते तस्मिन्निति तत्र यत्रकुत्र कस्मिन्कालेकदा यस्मिन्निति यदा एकस्मिन्काले एकदा तेनप्रकारेणतथा येनप्रकारेणयथा केनप्रकारेणकथं अमुनाप्रकारेणइत्थं तस्मादितितत: कस्मादिति कुतः अस्मादितिअतः अस्मादिति इतः सार्वविभक्तिकस्तसूप्रत्ययोभ्यन्ये [illegible] सर्वस्मादिति सर्वतः पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् अधरस्मिन्निति अधस्तात् उपरस्मिन् रिति उपरिष्टात् परस्मिन्निति परस्तात् परेण आसिच द्दूरे दूरे थें आहि प्रत्ययो भवति दक्षिणाहि वासंति चांडालाः उत्तराहि वसंति ब्राह्मणाः [illegible] सामान्यविहारः [illegible] कश्चित् कश्चनकार्ये

कंश्चित

श्चित [illegible] कौचित् केचित् कैश्चित् कांश्चित् केनचित् काभ्यांचित् कैश्चित् क-
स्मैचित् काभ्यांचित् केभ्यश्चित् कस्माच्चित् काभ्यांचित् केभ्यश्चित् कस्यचित्
कयोश्चित् केषांचित् कस्मिंश्चित् कयोश्चित् केषुचित् नरधीन कार्त्स्न्येयो गो-
सात् वस्तुः अधीनं राजसात् सर्वं भस्म [illegible] भस्मसात् ऊर्यूररर्थ्यंगीकरणे
[illegible] ऊरीकृत्य उररीकृत्य अंगीकृत्येत्य-
आ र्थः सद्यः दिकाले निपात्यते सद्यः अद्यः सपदि अधुनेदानीं सांप्रतं संप्र-
ति अथ जपति लगी झाक पूर्वस्मिन्दिने पूर्वेद्युः परस्मिन्दिने परेद्युः उभयस्मि-
न्दिने उभयेद्युः अन्येद्युः यर्हि तर्हि प्रादिरुपसर्गाः प्र परा अप सम् अनु अव

निर् निस् दुर् अभि अधि वि अपि अति सु उत् प्रति परि उप आङ् प्रातर् अंतर् आ-
विर् अयं गण उपसर्गसंज्ञकः प्राग्धातोः उपसर्गा धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः तदव्ययं न
दिं चादि स्वरूपमव्ययसंज्ञं भवति क्त्वाद्यंतं च कादिरव्ययानां स्वरूपमव्ययसंज्ञं भ-
वति स्वाकवषट् नमः नमः स्वस्ति धावत् आम् कृत्वस् प्रातः प्रभृति सु कृत्वा गत्वा गंतुं इत्या- आ
दि इति क्त्वाद्यः अव्ययादिभिर्नोर्लुक् अव्ययात् परस्य विभक्तेर्लुग्भवति ननु यद
निर्देशो अव्ययानां न च लिंगादिनियमः उच्चैः पुरुषः उच्चैः स्त्री उच्चैः कुलम् उ- राम.
क्तं हि सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्-

ययं १ उक्तान्यलिंगान्यव्ययानि अथ नामलिंगविशेषविविजिज्ञापयिषया।

स्त्रीप्रत्ययाः प्रत्यये ते आपनः स्त्रियां स्त्रियांवर्त्तमानादकारांतान्नाम्न आ
प्रत्ययो भवति जाता गंगा मेधा श्रद्धा धारा इत्यादि अजादेश्चाप्रत्ययः
अजा एडका कोकिला बाला दंष्ट्रा गणिका क्षुद्रा काप्यनः स्त्रियां का
पिपरे सर्वस्याकारस्येकारो भवति कारिका पाचिका पाठिका वष्टिभागुरि
रल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः आपं चैव हसांतानां यथा वाचा निशा दिशा २
अवतंसः वतंसः अवगाह्य वगाह्य अपिधाह्य पिधाह्य ऊलशब्दवत् ह्रस्वो
वा॰ स्त्रियां काप्यपरे नद्यादेश्च सर्वस्य ह्रस्वो वा भवति वेणिका वेणीका नदि
का नदीका श्रेयसितरा श्रेयसीतरा नौकादीनं भवति वाग्रहणादेव नौका

सा॰स॰

॥ ५४ ॥

ग्लोकाजलोका निष्क्रयेनपतंत्यनेकेष्वर्थेषु इतिनिपाताः निपातानोमनेका

र्थत्वात् उक्तंच आनवमोपसर्गाश्चनिपाताश्चेतिनेत्रयः अनेकार्थाः

विज्ञेयाप्राठस्तेषां निदर्शनं १ नराईप नकारांतात् ऋकारांतादसंता

च्चस्त्रियामीप्रत्ययोभवति दंडिनी दंतिनी करिणी मालिनी ईविराज्ञो

ऽल्लोपोवत्नस्यः राज्ञी शुनी मघोनी कर्त्री भोक्ती ओपगवी यस्यलो

पः इत्य अपस्यः तस्यलोपोभवति स्वरेयकारेचपरे ङीरुदावीनस्तः

नसंख्या स्वस्रादेः पंचस्वसा षिद्गनः षकारटकारउकार ऋकारान्तेभ्यो

स्त्रियामीप्रत्ययोभवति यवराकी टजरुचरी उगोमती उभगवती

राम॰

॥ ५५ ॥

स्वसानन्दाच

नेष्टा च त्वष्टा

श्च तातयैव च

होता पोता

प्रशास्ता च अष्टौ स्वस्रादयस्मृताः १

72

ऋपचंती ऋपचंती अप्ययोरानित्यं अप्प्रत्ययप्रत्ययसंबंधिनोऽवर्णा
त्परस्य शान्नुर्नित्यं नुमागमः स्यादीपीकारे च परे पचंती वादीपोः शानोः अ
वर्णात्परस्य शात्रुर्वा नुमागमो भवति ईकारे ई वि च परे तुदती तुदंती इत्यां नद
देः नदादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति पुंयोगे च नदी गौरी गौतमी इंद्र
इंद्रानीप्· इंद्रादेः स्त्रियामानुगागमो भवति इंद्राणी भवानी हिमारण्य
योर्महत्वे महद्धिमं हिमानी अरण्यानी यवना लिप्यां यवनानी यवा न
दोषे· उक्षाययवो यवानी मातुलोपाध्यायक्षत्रियाणां वा आर्यादेर्वा आनुक्
मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी क्षत्रियाणी क्षत्रियानं योगेत

दि २

सा॰सु॰

॥५५॥

त्रिया [illegible] आचार्याणी आचार्या आर्याणी आर्या सूर्याणी सू
र्या स्त्री यह्योपधश्च ईप समाहारे द्विगोश्च समाहारे द्विगोरीप् भवति अकारा
न्तो भवति द्वयोः समाहारः द्वयी त्रयाणां समाहारः त्रयी पुंयोगे च स्त्रीग
णकी जातेरयोपधात् जातिवाचिनो अयकारोपधादकारान्तात् स्त्रियामीप्
मृकरी २ त्ययो भवति मेषी हंसी कुक्कुटी ब्राह्मणी अयकारोपधा[illegible] ग्रहणात् क्षत्रिया एम॰
वैश्या प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप् वक्तव्यः कुमारी किशोरी कलभी [illegible] प्र ॥५५॥
थमवयोग्रहणात् वृद्धा स्थविरा अवयग्रहणात् शिशुः स्वांगाद्वा स्वांगवाचि

नोवास्त्रियामी प्रत्ययो भवति लक्ष्मी तन्त्री सीवा[illegible] गान् पपद्मदनो कृदिका

रादत्केरीपत्रावनत्यः अंगुलिः अंगुली धूली धूलिः आजी आजिः अक्तेरि

ति विशेषरगान् कृतिः भूतिः शेवस्मनादिः मन्वादे[illegible]गान् स्त्रियामीत्ययो भव

ति ऐकारादेशश्च मनोः स्त्रीमनायी चकारात् मनोरौवा मनावी रुषाकृषा

यी अग्नायी [illegible]ः पत्न्याद्याः शब्दानिपात्यंते अर्थविशेषे पत्नी अंत

र्वत्नी एकपत्नी सखी अशिश्वी अर्ध जरती युवती प्रभीत्यादयः शब्दानिपा

त्यंते प्राची प्रतीची अवाची इत्यादि दारशब्दोनित्यंबहुवचनांतः पुल्लिंगः।

दाराः दारान् दारैः दारेभ्यः२ दाराणां दारेषु हे दाराः वेत्येशगान् उकारांता

द्वितीया १

स्वश्वर स्योःश्यकारस्लोपश्च स्वश्रूः

सा.सू.

॥५६॥

कुणावोस्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति पद्गुःपङ्गुः मद्रीमद्गुः नव्यीनडः ऊनऊः ऊकारांता न स्त्रियां स्त्र प्रत्ययो भवति पंगूः वामोरूः यूनस्तिः युवनूशब्दान्स्त्रियां ति प्रत्ययो भवति युवतिः रम्भा नामन्वाम्यादयः आवंतादाप् ईवंता ङसे प इति लोपः गंगा वन्नदी वच्च रूपं ने यं कु इति स्त्री प्रत्ययाः अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते लिंगार्थे प्रथमा धातु प्रत्यया पतिरिक्त ...... मर्थवत्तद्रूपं लिंगं तस्येवार्थे सत्मा च प्रथमा विभक्तिर्भवति अलिंगनियत लिंगा श्वरुसः उच्चैः नानं द्रोणः वारी आढकं एकः द्वौ बहवः नन्वाद्ग्रस्त संति संनः कियंनः लिंगादयो पिप्रथमा पोद तिकेचित् रविरिव राजते राजा रोचा कुमारी रोहयते॥

राम.

॥५६॥

गा ३

76

योमुच्यते अवंस्तूपालः आगारं तारमलप्रमेरो १ कुमाराः शेरतेनेरो तेहयंतेचना का॰
रकाः नेगीयंतेच गीतन्कामेषियंतेरुत्ताजिनाः २ आमंत्रेरोच आमंत्रमान
[illegible] मांसकुडरगोविंदप्रसीदप
रमेश्वर कुमारीरिवमासायांस्ममजंमोनपश्चिनः १ [illegible] मोसमगोस्म
घोसएते शब्दानिपात्यंते धिविधये समस्वमोडुराराज्य भगोस्मन्यंनमौस्तु १ त्रैके शा
ते मधी [illegible] ब्रमोमसुप्रात्रघानर्याघेस्वघस्मरं ॥ शेषांकायेकन्टसाधनयो वेविरिंचे
र्दानपात्रे विश्लेषावधौ संबंध आधारभावयोः ॥ शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या च
एषर्थेषु भवंति कार्यंकर्मकारके उत्पादे आद्य संख्यायै विवक्षये द्विती

यस्मिन्नर्थे विधीयंते साधितव्यादितद्धिताः समासोवाभवेद्यत्रसउक्तः प्रथमा ततः १ उक्तानुक्तविभेदेनकारकाणिभवंतिषट्
उक्ते तु प्रथमैव स्यात् [illegible]

सा॰स॰ ॥४७॥

गतिर्यक्तिर्भवति यद्व्याप्यनेन तु यत्सिद्धमेव प्राप्यते तदाप्यं यत्सर्वावस्था परित्यागेनावस्थान्तरमाप्द्यते तद्विकार्यं यदुत्पाद्यं मलापकर्षो नवा संक्रियते तत्संस्कार्यं [illegible] कटं कारुको करोति २ रूपं पश्यति चारुचक्षुः राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः २ अभितः सर्वतः समया निकषा हा प्रति योगेऽपि द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते २ अभितो ग्रामं नदी वहति सर्वतो ग्रामं तरवो वर्त्तन्ते धिग्देवदत्तं सर्वतः ग्रामं [illegible] जनाः सन्ति पुरोहितं उपर्युपरि याचकाः पतन्ति ग्रामं अधोऽधो निधानं दृश्यते अध्यधि ग्रामं नीर्थं समया ग्रामं पश्चात् हनः निकषा ग्रामं

रामकृ॰ ५८ ४७

२नि। समया निकषा हा प्रति योगेऽपि

क्रियाविशेषणोऽकीवत्त
मेकवचनंच साधुपनति

लेखाश्लोगति प्रतिपतिग्रामंगच्छानः संतति कालाध्वनोर्नैरंतर्ये

मासमधीते मैसस्याद्विरधीते कोशंपर्वतः कोशस्यैकदेशेपर्वतः कर्मेति प्र

धानेक्रियाश्रयेसाधनेच क्रियासिद्ध्युपकारकेकर्तृत्वेनतीया भिन्नः।२।

शरेणरामेणरावणोहतः लोकरावणः करणेराविदीर्णोपिवानरैर्वेधुक्ष्णते

पुनः दानपात्रसंप्रदानकारकेचतुर्थी वेदविदेगांददाति ब्रह्मायकन्यांददातिवि

श्लेषावधौपंचमी विश्लेषोविभागस्तस्याऽवधिश्चलतयाऽचलतयावा

विवक्षितः तत्रापादानेपंचमी धावतोऽश्वात्पतति वृक्षात्पतनोऽवनरतिगंगासं

बंधेषष्ठी राज्ञः सपुरुषोऽस्येयपितुरेतत्सुजनं गुरूणांवचनंश्रव्यकवीनांरसः

संबंधिनोर्मिथ्ययोऽप्रधानस्तत्रषष्ठीमेद्यमेवकयोः श्लिष्टिः संबंधोऽस्योन्ययमुच्यतेद्विष्टोयद्य

पिसंबंधः पक्ष्चुमानसुमदकान्१

79

सामीप्यिकं २

सा.पु.
॥ ५८ ॥

वष्ठ्यः आधारेसप्तमी आधारोऽधिकरणं षड्विधमधिकरणं औपश्लेषि
कं अभिव्यापकं वैषयिकं नैमित्तिकं औपचारिकं चेति कटेशेते कुमारी
सोवटेगावः सर्वस्मिन् तिलेषु विद्यते तैलं हरिश्चन्द्रामृतंपरं युद्धे सन्नह्यते
धीरैः अङ्गुल्यग्रेकरिणां शतं भावः क्रियालक्षणं तत्रापि सप्तमी प्रसिद्धक्रिय
या अप्रसिद्धक्रियालक्षणं भावः वर्षति देवे चौरः आयातः पतत्यंस्तुमालि

निपतितोऽसि इतिकारकविभक्तयः अथोपपदविभक्तिनिदर्शनं वि
नासहनमस्ते निषेधेस्तृतीया स्वाम्यादिभिश्चयोगैरपियोगेद्वितीयाषष्ठ्यावि
भक्तयोभवन्ति विनापापं सर्वं फलति अन्तरेणाहरिणाकिंजीवितेन अं

सा.पु.
५८ ॥

आदि

नरात्वांमांमधुसूदनः पदाद्याहं सहस्रदृष्टं साकं समं सार्द्धमित्यादियोगे तृतीया
सहार्थयोगेतृतीया सहशिष्येणागतोगुरुः सहशब्दोत्रमैत्रेण साकं नयनाभ्यां
लक्षणदंनाः समं वंद्योत्रगोरितोगुरुः सहार्थे गम्यमाने सहयोगं विनापि तृतीया
वृद्धोयूनासमायातीत्यादि सार्द्धं धनिमिध्यनः साधुः नमः स्वस्तिस्वधास्वा
हालंवषट्योगेचतुर्थी नमोनारायणाय स्वस्तिराज्ञेसोमाय स्वाहा पि
तृभ्यः स्वधा अलंमल्लोमल्लाय वषडिंद्राय ऋतेइत्यादियोगे पंचमी ऋतेज्ञा
नान्नमुक्तिः अन्योन्यहादिहारः निर्द्धारणेषष्ठीसप्तम्यौ निर्द्धारणंक्रिया
गुणजातिभिः समुदायात्पृथक्करणं तत्रषष्ठी क्रियापरत्वेणां मध्येभगव

सप्तमीच १

शरणदृव्यक्रिमाः पाल्यात्मपरः

सा॰प्र॰ ॥४९॥

स्वामी २ का॰

दाराधकः अष्टः गवांकस्वामी गोमंपन्क्षीगा एतेषांस्वत्रिय स्वरस्तमः स्वाम्यादियोगेषष्ठी
सप्तम्यौ ... गवांस्वामी गोषुस्वामी अधिपतिः गोषुस्वा
कर्त्तृकार्ययोरक्तादौ नित्षष्ठी कर्त्तरि कार्येचषष्ठीभवति मोदिवर्जितेकृदंतेशब्दे प्रयु
ज्यमाने व्यासस्यकृतिः भारतस्यश्रवणं स्तनौच्चकार्ये स्मृत्यर्थधातयोगेक
र्मणिषष्ठी द्वितीयाचमातुः स्मरति मातरंस्मरति हेतौतृतीयापंचमी चवक्त ग्रम॰
व्याः अनित्यः शब्दः सतकत्वेनकृतकत्वात् भयहेतौपंचमी चौराद्विभेति
भयात्कृपति विष्णुमाताचित्वितः षष्ठीहेतुप्रयोगे कस्यहेतोरियंकन्या २ ॥४९॥
स्यमावेत्प्रतीया० पिष्ट्यपुत्रेशापश्यतिसंसारसंसारेवापश्यति येनाग

चकाराद्द्वयोरपि सर्पिबोदयने जगतामीष

विकारैर्लक्ष्यते। येनांगेनांगिनोंगविकारो लक्ष्यते। तस्मादंगात्तृतीया विभक्तिर्भवति।
अक्ष्णाकाणः पादेन षंजः शिरसा खल्वाटः। जनिकर्तुः प्रकृतिः अपायमानस्य
[illegible]स्योपादानमपादानसंज्ञं भवति। तत्रापादाने पंचमी। यस्मात्प्रजायते प्रजा
यते तद्धेतोर्विदुर्बुधाः आङादियोगे च पंचमी आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः
तादर्थ्ये च चतुर्थी वक्तव्या संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमं धर्मं मोक्षाय मे
धावी धनं दानाय भुक्तये १ क्रुधादियोगे चतुर्थी क्रूराय क्रुध्यति मित्राय द्रुह्यति ४
गुरवे असूयति देवदत्ताय रोचते मोदकः क्त्वालोपे पंचमी क्वचित् हर्म्यात्प्रेक्षते मा
हर्म्यमारुह्य प्रेक्षते स्यपः आसनात्प्रेक्षते आसने उपविश्य प्रेक्षते निमित्ता

= कथं बर्ष्यौ हस्यते यत्र क्वचनैव प्रयुज्यते २
वाकार्थे [illegible] क्यपा मत्र क्त्वापो लोपः प्रयुज्यते =

यत्र कर्त्तरि प्रथमा स्याद्द्वितीया तत्र कर्म्मणि उक्तकर्तृप्रयोगोयं नदायकृन प्रयुज्यते ख्य
त्र कर्त्तरि तृतीया स्यात् द्वितीया[illegible] प्रथमा तत्र कर्मणि उक्तकर्मप्रयोगोयं नयरस्मैपदं न हि २

सा० सू०
॥ ५० ॥

का०
८०

र्मणि योगे सप्तमी वक्तव्या चर्म्मणि द्वीपिनं हन्ति दंतयोर्हन्ति कुंजरं केशेषु चमरीं हन्ति
सीम्नि पुष्कलको हतः विषये सप्तमी तर्के चतुरः षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे बहू
नां क्रोशतां गतश्चौरः बहुषु साधुषु निवारयत्स्वपि स्वयमनार्यो यात्यसाधुमार्गेण
मातापित्रो रुदतोः प्रव्रजितः पुत्रः अन्योक्तेः प्रथमा यदि कार्यान्यस्येनाख्याते
न कृता चोक्तं भवति तत्र प्रथमा वक्तव्या घटः क्रियते पटः कार्यः छंदसि स्या
द्विः सर्वत्र, स्थालीं जुहोति, एनं स्वरणा स्वनिः, अज नीविर्वेत्तुः, कर्तारं कर्मे च करणं,
संप्रदानं तथैव च। अपादानाधिकरणं इत्याहुः कारकाणि षट् ॥ इति का
रकप्रक्रियादर्शिनी ॥ अथार्थे वृद्धिभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो

गुरुमेखला तरलं यत्तसीम प्रोच्यते बुधैः । पुष्कलो मृगभेदः स्यात्

रामः
॥ ५० ॥

84

निरूप्यते॰ समासेष्वान्वयेनाम्नां नाम्नामन्वययोग्यतेसत्येवसमासोभव
ति चशब्दात्तद्धितेपि ततोभार्यापुरुषस्येत्यादौनभवति परस्परमसं
बंधाभावात् सचषड्विधः अव्ययीभावस्तत्पुरुषोद्वंद्वोवहुव्रीहिःकर्मधार
योद्विगुश्चेति तत्रपूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः द्विगुतत्पुरुषोपरपदप्रधानौ
वहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः द्वंद्वकर्मधारयौचोभयपदप्रधानौ तत्र
धान क्रियाभिसंबंधात् उभयपदप्रधानोवलवान् एकपदत्वमेकस्वर्यमेक
विभक्तिकत्वंचसमासप्रयोजनं स्त्रीष्वधिनिमित्ते स्त्रीशब्दोदितीये
स्त्रीष्वधिनिमित्तः स्त्रियमधिकृत्यभवतीतिविग्रहे॥

समस्यंते॰ संबध्यते ॥समास॥ (अन्वीयंतेशब्दानि यत्रसोन्वयः २।

त्र द्रंक्रियं ... वेकात्ति पद लिय स्मिन समाप्त विभक्तिलं प्यतेयत्र ते दर्थे स्मृ पती पने ऐ क्ता चं तशब्दा नां समासमा सोभिधीय ते २

सा.सू.

॥५१॥

अन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् एते
समासेऽव्ययस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः पूर्वेऽव्यये ऽव्ययीभावः अव्ययेपूर्वप
दे सतियोन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति इति समाससंज्ञायां
समासप्रत्यययोः लुक् समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये च परे लुग्भवति
स्यमोर्लुक् कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनेन नामसंज्ञायां स्यादिर्विभक्तिः ॥
निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः [illegible]नामसंज्ञायां स्यादिर्विभ
क्तिः अधिस्त्री इति स्थिते स नपुंसकं सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिंगो भ
वति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं अव्ययीभावात् अव्ययीभावात्परस्या विभक्तेः

रा.म.

॥५४॥

ल्लेगम्भवति अधिस्त्रिगृहकार्यं शयमतिरिक्तं नावमतिक्रान्तं अतितत्र
लं इत्यादेशोसंयक्षरशाभिकारोकारैचैवमात्मो यथासोदृश्ये अमा योग्यता
दृश्यवर्त्तमानो यथाशब्दः न समस्यते सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति वीप्साप
शक्तिमनतिक्रम्य वर्त्तते इति यथाशक्ति। यथार्थमिदं यथावृद्धं यथादेवकं दार्थानति
[illegible] असादृश्ये किं यथाविलस्यथाशिवः अतोमनन्तः अकारान्ताद्व्ययी॰ वत्त्रि साद
भावास्तस्याविभक्तेरम्भवति अतंवर्ज्जयित्वा कुम्भस्य समीपं उपकुम्भं वर्त्तते उपपानि य
पकुम्भंपश्य अनन्तइतिविशेषणात्पंचम्याः कुम्भेनभवति उपकुम्भादानयजलं पाप्र्योः २
वाटाश्चोः टाश्चोइत्येनयो[illegible]वाम्भवति उपकुम्भेनकृतं उपकुम्भंकृतं उपकुम्भेदेहि

सा.पू. उपकुंभंदेहि उपकुंभेदेशः उपकुंभंदेशः उपकुंभेनिधेहि उपकुंभंनिधेहि अवधार (समास)

॥ ५२ ॥ णार्थेयावनिच अवधारणार्थेयावच्छब्देप्रयुज्यमानेयोन्ययः सोऽव्ययीभा

वसंज्ञकःसमासोभवति यावंत्यमत्राणिसंभवंति तावतोआलणानामंत्रय

स्व यावदमत्रमिति मक्षिकाणामभावोनिर्मक्षिकंवर्तते अव्ययीभावस्तत्पुरुषः॥

स द्वितीयायंतेपूर्वपदेसतियोऽन्ययः तत्पुरुषसंज्ञकंसमासोभवति ग्रामंप्राप्तः॥ ग्राम.

ग्रामप्राप्तः दात्रेणछिन्नं दात्रछिन्नं यूपायदारुः यूपदारुः वृकेभ्योभयं वृकभ

यं राज्ञः पुरुषोराजपुरुषः अक्षेषुशौण्डः अक्षशौण्डः क्वचिदपवादस्यपरत्वव ॥ ५२॥

त्कांतस्यप्रयोगः आहितः आहिताग्निः अग्न्याहितः पूर्वस्मादपसाद्यं पूर्वसायाह्नः पूर्वंभुक्तोभुक्त

नोवा नांतस्यपदस्यटेर्लोपः उपधालोपश्च

टाऽका:वाष्पोद्धार

अनेकचिच्छब्दो चसंयोगे लत्वानिषेध्याः पूर्वः

पूर्वः समासे कचिदेकपद्यत्वहेतुः शरवणं वनं शरवणं आम्रवणं वनं आम्र (समा-)

म्रवणं कचित्त्रिनयनं स्यादेव न त्रिनयनं दंतानां राज्ञा दंतराजः पानस्य वा णत्वं

णं सुरायाः पानं सुरापाणं सुरापानं नञि॰ नञि पूर्वपदे सति यो ऽव्ययः स

तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ना समासे सति नञो नकारस्य णत्वं देशो भव कारा ४

ति नाकादिवर्ज्जं नाकं नपुंसकं नमुचिः नकुलः नक्षत्रं नशिचं नक्रः नखं॥

नाग नविषये अकं दुःखं यस्मिन्नाकः नब्राह्मणो ऽब्राह्मणः अन्स्वरे समा

से सति नञो नकारस्य णत्वं देशो भवति स्वरे परे अस्मादन्यो ऽनश्वः धर्मादि

स्य धर्मः यद्दराकस्य भावो ऽग्रहणं न दन्य नहि कर्त्तव्यमिति नञ्वर्जने

५

सा॰ सू॰ इतिततपुरुषः चार्थेद्वंद्वः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः तत्रे

॥५२॥ श्वरं गुरुंचभजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियाभिसंबंधेसमुच्चयेसमासोनास

स्ति वटोभिक्षामटगांचानयेति अन्यतरक्रियायागुसंबंधेऽन्वाचयेसमासो च

नास्तिपरस्परमसंबंधाभावात् इतरेतरयोगेसमाहारे चार्थेद्वंद्वसमासोभवति

द्वंद्वे अल्पस्वरं प्रधानेकारोकारान्तानां पूर्वनिपातोवक्तव्यः पटुश्चगुप्तश्च

अभ्य पटुगुप्तौ अग्निश्चमारुतश्चअग्निमारुतौ भोक्ताचभोग्यंच भोक्तृभोग्ये(अ राम॰

भ्यर्हितः परेषांमातादीनांसमस्यमानत्ववक्तव्य) धवश्चखदिरश्च धवखदिरौ ॥५३॥

चपुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ देवताद्वंद्वेपूर्वपदस्यदीर्घोवक्तव्यः अग्निश्चसोमश्च

वा

=उक्तार्थानामप्रयोगः—

ग्नीषोमौ इंद्रश्च बृहस्पतिश्च इंद्राबृहस्पती इतरेतरयोगे द्विवचनं बहुवचनमेकव
द्भावो वा समाहारे वक्तव्यः शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकुशपलाशं शशकुशपला
शाः अन्यादीनां विभक्तिलोपे कर्तव्ये कर्मव्यतिहारे स्वागमो वक्तव्यः परस्परं कि
याकरणं कर्मव्यतिहारः अन्योन्यमन्योन्यस्मादन्योन्यं परस्परं परस्परं एकव
द्विगुर्द्वंद्वौ एकत्ववदन्नेमानौ द्विगुर्द्वंद्वौ नपुंसकलिंगौ भवतः संख्यापूर्वो द्विगुः
संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते समाहारे ऽनदीप्र द्विगुः समाहारे यो द्विगुः
समासो भवति ततो ङीकारांतादीप्प्रत्ययो भवति यस्येति लोपः पंचानां ग्रामाणां
समाहारो दशग्रामी पंचाग्नयः समाहृता इति पंचाग्नि पंचानां गवां समाहा

श्री

सा.प्र.

॥५४॥

रः इति पंचगुः नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं त्रयाणां फलानां समाहारः त्रिफलं त्रिफले
ति रूढिः पात्रादीनां ङीपप्रत्ययनिषेधो वक्तव्यः पंचानां पात्राणां समाहा
र इति पंचपात्रं चतुष्पथं इति द्वंद्वः बहुव्रीहिरन्यार्थे अन्यपदार्थप्रधानो यः
स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति बहुधनं यस्य स बहुधनः अस्ति धनं य
स्य सः अस्तिधनः यथा स्वेकदेशो विशेषणतया यस्य नोपधने स तत्पुरुषः संवि
ज्ञानो बहुव्रीहिः लंबौ कर्णौ यस्य स लंबकर्णः अर्धं नतं मंगं यस्यासौ अर्धन
तांगः उच्चैर्मुखं यस्यासौ उच्चैर्मुखः बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यंतयोः ॥५४॥
पूर्वनिपातो वक्तव्यः न चक्रपाण्यादौ नेत्रादिष्वश्च चित्रांगो यस्य स चि

२न

राम.

९२

सुधु प्रज्ञा यस्य सः

त्रयः भुवने कीर्त्तिर्यस्य स भुवनकीर्त्तिः इंदुः शेखरे यस्य स इंदुशेखरः चक्रं पा
णौ यस्य स चक्रपाणिः प्रज्ञा मेधयोरस [illegible] स प्रज्ञा इंदुषा मेधा यस्य स इंदुमेधाः
धर्मादन् [illegible] सुधर्मो यस्य स सुधर्मा [illegible]
[illegible] अन्यार्थे स्त्रीलिंगस्यान्यार्थे वर्त्तमानस्य ह्रस्वो वा भ
वति पुंवद्वा समासे [illegible] सति समानाधिकरणे पूर्वे स्त्रीलिंगं [illegible] पुंवद्वा भव
ति पुंवद्भावादीपो निवृत्तिः क्वचिदापो निवृत्तिः रूपवती भार्या यस्य स रूप
वद्भार्यः वाग्रहणात्कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति कल्याणी प्रिया यस्य स
कल्याणीप्रियः गोः गोशब्दस्यान्यार्थे वर्त्तमानस्य ह्रस्वो [illegible] भवति पंचगा

सा.प्र.

॥५५॥

वोयस्यसपंचकुः संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्यपादस्याकस्यालोपोवक्तव्यः
सहस्रंपादायस्यसहस्रपात् शोभनौपादौयस्यससुपात् व्याघ्रस्यपा
दाविवपादौयस्यसव्याघ्रपात् द्वौपादौयस्यसद्विपात् नहस्त्यादेः हस्त्या
देःपरस्यपादशब्दस्यलोपोनास्ति हस्तिपादः शासादौस्वरेपरेपदादेशश्च
वक्तव्यः द्विपदः द्विपदा टाडकाः समासेसति टञ्डकइत्येतेप्रत्ययाभवंति
टकारःसुखार्थः लेयञकारोडंईकारार्थः ककारःक वडुबी हिडकारःसर्व
नोमतः स्वचिंत्योमहिमायस्यसस्वचिंत्यमहिमः नोवा नांतस्यपदस्य
टेर्लोपोभवति स्वरेयकारेचपरे बाग्रहणात्कचिन्नभवति उपधालोपः स्व

पा.म.

॥५५॥

( ) इत्यत्र आमादौ पूर्वपदे तत्पुरुषः समासः

(अन्हो मध्यं मध्याह्नः कवीनां राजा कविराजः टकारोनुबंधः स्वार्थः कविराज्ञो क्लिनः राज्ञां
पूः राजपुरी वाक् च मनश्च वाङ्मनसे दक्षिणस्यां दिशि पर्णाद ... तिर्यपथः अ
हश्च रात्रिश्चाहोरात्रं पंच च षट् च पंचषाः द्वौ च त्रयश्च द्वित्राः बहवो
राजानो यस्यां नगर्यां सा बहुराजा नगरी अत्र टिलोपे कृते आवन्तः
स्त्रियां॥ बहवः कर्तारो यस्य स बहुकर्तृको यज्ञः इति बहुव्रीहिः कर्मधा
रयस्तुल्यार्थे पदद्वयेन तुल्यार्थेन कार्यं विशेषणे सति कर्मधारय समासो
भवति नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलं पुंवद्भा रक्ता चासौ लता च रक्तल
ता पुमांश्चासौ कोकिलश्च पुंस्कोकिलः पुंसः खपे संयोगान्तस्य लोपः

(marginal notes: द्वन्द्वोयमावद्वित्राः; बहुव्रीहिः; चार्थे द्वन्द्वः; तत्पुरुषः)

दी ३ 96

सा·स· (समास)

॥५६॥

वक्तव्यः इतिक[र्म]धारयः नाम्नाव्ययेनासमासः प्रादेरुपसर्गस्य
नाम्नाव्ययेनसहसमा[सः]सोभवति प्रकर्षेणावादः प्रवादः कुं
भंकरोतीतिकुंभकारः सहादेः सः समासेसतिसहानां सादेशो वे
ति कचिन्न सहचरतीति सहचरः पुत्रेणासहवर्त्तते इति सपुत्रः सहसंति र
सांसाध्रिसमितिरयः नोलोप इतिनकारलोपो वक्तव्यः सहअंचतीतिसध्र्यङ्
सम्यगंचतीतिसम्यङ् तिरोअंचतीतितिर्यङ् कोः कद्वादेः कुशब्दस्य
तत्पुरुषेस्वरेपरे कद्भवति कुत्सितार्थे. कुत्सिताविद्यायस्यसकुविद्यः कु
त्सितःपंथायस्यासौकुपथः देशः कुत्सितेऽदर्थे कुत्सितार्थेईषदर्थेवा

राम· ॥५७॥

रि

ब्द ईषदर्थे

मानस्यकाक्वका इत्येते आदेशा भवन्ति कुपाँस्य मंदादेशोपि मंदोस्नं कान्ति
नमन्नं कदन्नं अर्थेन कुउस्नं कोस्नं कवोस्नं कदुस्नं ईषन्नलवणं लव
णो का कालवणं पुरुषेवा उत्तरपदेपरे कुशब्दस्य वा कादेशो भवन्ति कान्ति
नः पुरुषः कापुरुषः कुपुरुषः षषउत्वंदधोर्ऽढौस्यानां (संख्यायाः प्रका
रेधा) षोढा षड्चदशा च षोडशः दत्तदशधासूत्तरपदेष्टुत्वं षोडशषोढा
षट् प्रकारं षोडन्न महतश्चैरात्वं समानाधिकरणे बृहतांपतिः बृहस्पतिः म
हांश्चासावीश्वरः महेश्वरः इयिनाचपतिश्चंदंपतिनीजायायाश्चपतिश्चजं
पती दिवशब्दस्य द्यावादेशः द्यौश्च पृथिवीश्च द्यावापृथिव्यौ आरूतिगणोयं

तद्धिते
दंतस्यद
त षद्द
नायस्य
र

कास्पत्यो
रदेवतयोः सु
ट्तलोपश्च

सा॰स॰ ॥५७॥

अलुक्क्वचित् क्वचित्समासेऽदंते नङिते पि विभक्तेर्लुग्न भवति कण्ठान्तुगः
अप्सुयोनिः उरसिलोमा हृदिस्पृक् कंठेकालः वाचोयुक्तिः दिष्टोदंडः पश्य
तोहरः इत्यादि समासे सति समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमपद
स्य लोपो वक्तव्यः एकार्थे निष्पन्ने सत्येक विभक्त्यंतपदवाच्य समानाधिकर
णं शाकप्रियपार्थिवादीनां यथा शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः देवपूजको ब्रा
ह्मणो देवब्राह्मणः आदेश्च द्वंद्वे द्वंद्वे समासे सति पूर्वपदस्य लोपो भवति
चकाराद्विकल्प इति केचित् माता च पिता च पितरौ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ दु
हिता च पुत्रश्च पुत्रौ ऋतोऽद्वंद्वे द्वंद्वे समासे सति पूर्वपदस्य ऋकारस्यात्वं

समास रात॰ ॥५७॥ स्त

भवति मातापितावपितरौ द्वंद्वे सर्वादित्वम् ... वा वर्णाश्रमाश्च (संमास)
इतरे च वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः भिन्नपदानां भिन्नार्थानिष्ठत्वे सतिभि
न्नविभक्त्यंतपदवाच्यं वैयधिकरण्यं वैयधिकरणे बहुव्रीहौ मध्यमपदस्य
लोपो वक्तव्यः गंधादेरिः अंधादेर्गगनान्तेऽङः प्रत्ययो भवति कुमुदस्य गं
ध इव गंधो यस्येति कुमुदगंधिः हंसस्य गवनं इव गवनं यस्याऽसौ हंसगम
ना दिक्संख्ये संज्ञायां दिक्संख्यावाचि पदे संज्ञायां गम्यमानायां नम
स्य संज्ञकः समासो भवति अविग्रहो नित्यसमासोऽन्यस्वपदविग्रहो वि
वादविरागाभिः सप्तग्रामाः पंचग्रामाः इति समासप्रक्रिया अथ तद्धि

सा॰सू॰ (तद्धित)

॥५८॥

तो निरूपयिते अपत्येणा नाम्नोपत्येर्थेऽणप्रत्ययो भवति उपगोरपत्यमि
तिवाक्ये उपगोऽणाइतिस्थिते समासप्रत्ययोः निषष्ठीलोपः णाका
रो वृद्ध्यर्थः आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्त
स्य वृद्धिर्भवति ञितिणिति च परेन छिते परतः उकारस्यौकारो वृद्धिः
वोवः स्वरे उकारस्य ओकारस्य च अव् भवति स्वरे परे यकारे च औपग
वः स्त्री चेत् औपगवी वशिष्ठस्यापत्यं वाशिष्ठः गोतमस्यापत्यं गौतमः

राम॰ ॥५८॥

ऋ उर् शि अकारस्य स्थाने उर् भवति अशि परे बसंमातृशां
अपत्यं भ्रातृमातुरः अतोऽन्ये अकारान्तान्नाम्नोऽन्त्यविशक्तादपत्ये

क्वचित् समासानां प्रमाद्रूपव्याः

पैञ् प्रत्ययो भवति यस्य लोपः देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः श्रीधरस्यापत्यं श्रैधरिः यज्ञदत्तस्यापत्यं याज्ञदत्तिः ण्यायन यो यञ् णाणी यायगर्गनडादेस्त्रिस्त्री पितृष्वस्रादेः गर्गादेर्नडादेरत्र्यादेः स्त्रीलिंगात्पितृष्वस्रादेश्च ण्य यञ् आयन णा णाणीय इत्येते प्रत्यया भवंति अपत्येर्थे गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः वत्सस्यापत्यं वात्स्यः नरस्यापत्यं नारायणः चरस्यापत्यं चारायणः असुरस्यापत्यं आसुरायणः अत्रेरपत्यं आत्रेयः महेरपत्यं माहेयः कपेरपत्यं कापेयः गंगाया अपत्यं गांगेयः पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीयः मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वस्रीयः (मातृपितृभ्यां स्वसुः सस्य षः) मातृभ्यां पितृभ्यां परस्य स्वसुः श

नडस्यापत्यं नाडायनः

पितृष्वस्रादेरिति निर्देशात्

सा.सू. ॥५९॥ (तद्धित)

तस्य सकारस्य तकारादेशो भवति लुगकत्वेक्वचित् अपत्ये येउसन्नस्यप्र
त्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिद्दृष्यन्त्रपि विषये लुग्भवति वशिष्ठाः गर्गाः अत्रेय :
विदेहाः लुकि न तन्निमित्तं कार्यं देवतेदमर्थे देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्य
या भवंति इंद्रो देवतास्येति ऐंद्रं हविः सोमो देवतास्येति सौम्यं तेजः देवद
त्तार्थमिदं देवदत्तं वस्त्रं क्वचिद्द्वयोः क्वचित्सर्वेषां नरपदाद्योः स्वरयोः वृद्धिर्भवति
अग्निमरुतं कर्मास्येति आग्निमारुतं कर्म सुहृदोभावः सौहार्दं अत्रभावे
भावकर्मवाः शितोवा उक्ताः प्रत्ययाः आगादय विषयांतरे शितोवा
भवंति अजो गौर्यस्य स अजगुः शिवः तस्येदं धनुः अजगवं आजगवं सत्याद्वादे

राम. ॥५८॥

ईकिता सोपानकिः वैयासकिः [illegible] कुमुदस्य गंध इव गंधो यस्येति कुमु
दगंधिः कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्या श्वशुरस्यायं श्यामः श्वाशुर्यः वि
श्वोरिदं वैश्वमवं कुलस्येदं कुल्यं गोरिदं गव्यं त्वदीयं मदीयं यदीयं एतदी
यं चतुरश्च लोपः [illegible]
[illegible] प्रत्यये परे चतुरर्थी संख्यापूरकोयं तुर्यः तुरीयः अन्यस्यदुक् [illegible]
[illegible] प्रत्यये परे अन्यदीयं आर्द्धजरतीयं पितुर्भ्रातरि व्यः
पितुर्भ्राता पितृव्यः मातुर्भ्रातरि डुलः मातुर्भ्राता मातुलः मातृपितृभ्यां
पितरि डामहच् [illegible] पितुः पिता पितामहः मातुः पि

103

सा॰सू॰ ॥ ६० ॥ (॰तद्धित॰) 104

नामानामहः मातृणेता मानामही कीरका क्रियायुक्ते कारकादप्येते प्रत्यया भवंति
क्रियायुक्ते कर्मणि कर्तरि चाभिधेये कुंकुमेन रक्तं वस्त्रं कौंकुमं मथुराया आगतो
यानेवा माथुरः धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयः कंबलेन आवृतो रथः कांबलः केने
येकाः कईन इय इक इत्येते प्रत्यया भवंति भवाद्यर्थेषु शाल्यं चेयां वैकल्पिकं वि
कल्पेन वृद्धिः कर्णाटे भवः कार्णाटकः कर्णाटकः ग्रामादागतस्तत्र जातो वा
ग्रामीणः सध्र्यङ् भवः सध्रीचीनः सम्यङ् भवः समीचीनः क्वचिद्येलोपः क
न्यायां जातः कानीनः तिरश्चीनः तिर्यङ् प्रयोनस्य नाशोयलोपः नसवाद
मानसम्: मनस्य स्य इयं मानसी आगस्य स्य इयं आगस्ती वय एव वायसः एवं

राम॰ ॥ ६० ॥

वराषसः चतुरो वेदा एव चातुर्वैद्यं त्रैलोक्यं [illegible] मृदस्तिकः (त०)
मृदेव मृत्तिका मृत्स्नोपसंख्यानं प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्स्ना [illegible] पौषी भवत्य
स्यांस पौष: पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी नक्षत्रजातः पौषीणः [illegible]
क्षत्रेभवः क्षात्रियः क्षात्रः इन्द्रियं शुक्रियं अक्षैर्दीव्यतीत्याक्षिकः शब्दकु
शलः शाब्दिकः नैयायिकः तर्के कुशलः तार्किकः कृत्तिकासु भवः कार्त्तिकः [illegible] का४
[illegible] वेदे भवो [illegible] वैदिको मंत्रः वेदे भवा वैदिकी आख्यानं आख्या
यस्य [illegible] पाचकः [illegible] उच्चकैः नीचकैः शनकैः सर्वकः स्व
पकं [illegible] उभकौ [illegible] [illegible]

सा॰ पू॰

॥ ८१ ॥

[illegible] तनौ [illegible] अत्र भवः अत्रत्यः कुतो भवः कुतस्त्यः तत्र भवः तत्रत्यः
इहत्यः ततस्त्यः अद्यतनः ह्यस्तनः सदाभवः सदातनः सनाभवः सनात (तद्धित)
नः पुरातनः चिरंतनः सायंतनः स्वार्थेपि उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेपि भवंति पा॰
देवदत्त एव देवदत्तकः चतुर्वर्ण एव चातुर्वर्ण्यं चोर एव चौरः [illegible] यो
युष्मदस्मदोस्तवकादिः [illegible] ईन एतयोः परयोस्तवकादिरादेशः स्यात् [illegible]
दिपादेन तवक ममक युष्माक अस्माक [illegible] राम॰
[illegible] एकत्वे तवक ममकौ द्वित्वे बहुत्वे च युष्माक ॥ ८२ ॥
अस्माकौ [illegible] तव इदं [illegible] तावकं मामकं तावकीनः मामकीनः यौष्माकी

णः आस्माकीनः यौष्माकः आस्माकः वत्तुल्ये तुल्ये सादृश्येऽर्थे वत्प्रत्ययो भवति चंद्रेण सदृशं चंद्रवन्मुखं घटेन सदृशं घटवदुदरं पटेन सदृशी पटवत्कंबलं भा
वे त्वष्यणः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावस्तस्मिन्नर्थे त्वष्यणावित्येते प्रत्यया भवं
ति ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता तांतस्य नित्यं स्त्रीलिंगत्वादाप् ब्राह्मण्यं ब्राह्मण
त्वं सुमनसो भावः सौमनस्यं कश्चिद्वयोः सुभगस्य भावः सौभाग्यं विदुषो
भावः वैदुष्यं समाहारे ना गुणाश्च समाहारेऽर्थे नाप्रत्ययो भवति त्रयो लोकाः
त्रयाणां समाहारस्त्रेता जनानां समूहो जनता बंधुता कर्मण्यपि ष्यण् व्यः
ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्मण्यं राज्ञः इदं कर्म राजन्यं राज्यं नेवेति अल्लोपः लोहि

नादेर्डिः इमन् लोहितादेर्गणाद्भावेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भवति सर्वत्र डित्वात्
टिलोपः अणोर्भावः अणिमा लोहितिमा लघिमा महतोर्भावः महिमा अ-
ऋ इमनि हलादेर्लघोः ऋकारस्य रेफो भवति इमनि प्रत्यये परे प्रथिमा म्रदि-
मा तयोः किं लघिमा हलादेः किं ऋजिमा बहोर्भावः इति विग्रहे विभक्तिलोपे
बहु इमन् इति स्थिते बहोर्लोपो भू च बहोः बहोरुत्तरेषामिमादीनामिकारस्य
लोपो भवति बहोः स्थाने भू आदेशः भूमा राजन्वत् प्रक्रिया अस्त्यर्थे मतुः
नाम्नोः स्यर्थे मतु प्रत्ययो भवति अस्यास्मिन्वास्तीत्यस्मिन्नर्थे उकारो
नुमविधानार्थः ईवर्णश्च ऋतो नुम् संयोगान्तस्य लोपः अत्वसोः सौ गोर्विष्व

नेस्यास्तीति गोमान् श्रीमान् यवमान् विदुष्मान् ॥ इन: गोमती श्रीमती अड्कौ

चमत्वर्थे नाम्नो मत्वर्थे अडकौ वप्रत्ययो भवत: विजयंती पताका विद्यते यस्य स

वैजयंत: मायिक: वकारादस्त्यर्थे अन्येपि प्रत्ययास्तु: फलिन: बर्हिण: अ

त्र इनप्रत्यय: रजस्वला अत्र वलप्रत्यय: मांतोपधाद्वान्विनौ मकारांतात् मकारोप

धादकारांतादकारोपधाद्वत्विनौ प्रत्ययौ भवत: वैजय अस्त्यर्थे मानि विद्यंते य

स्य स भवान् चंद्र: धनं विद्यते यस्य स धनवान् पुत्रो विद्यते ऽस्येति निपुत्रवान्

विद्यावान् भास्वान् लक्ष्मीवान् भगं यत्नापो विद्यते ऽस्मेति भगवान् इन्नौ

इन: कामी गामी यमी धनी मन्त्री दंडी हयद् विद्यते यस्य स हयवान् हयवती

भगवती

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस: श्रिय: ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग

इतीङ्गना ॥ इति

सा.प्र.

॥ ६२ ॥

भूमिः किंवान् समवान् तडिदादिभ्यश्च तडिदादिभ्यः वतुप्रत्ययो भवति
तडित्वान् मेघः विद्युत्वान् मरुत्वान् यत्तत्किंयत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः यत्तदेता
एतदोः मध्ययोर्घेत्वं भवति यत्परिमाणमस्य स यावान् तावान् किमः कियेश्च
किमूणाच्कस्य कियादेशो भवति यस्मिन्पक्षे आन भवति तस्मिन्पक्षे घकारः कि
यान् आऽश्चैतदोवा एतदो मध्ययोर्घेत्वं भवति यस्मिन्पक्षे आन भवति तस्मि
न्पक्षे एतद् शब्दस्य इशादेशो भवति चकारात् वतोर्वकारस्य यकारः सर्वादेशार्थः।
एतत्परिमाणमस्य स एतावान् इयान् वाशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थः तेनइदमः इदं
परिमाणं यस्य स एतावान् इयान् त्रिंदारेलिः उदारोर्मगात् इलप्रत्ययो भवति

रामः ९१

॥ ६२ ॥

तुंदिलः उदरिलः पिचिलः उरसिलः॥ ओन्नत्ये दंतादुरः॥ ओन्नत्ये दंतशब्दादुरः प्रत्ययो
भवति॥ उन्नता दंता अस्य सदंतुरः॥ अज्ञादेर्लः॥ अज्ञालः दयालुः निद्रालुः स्पृहालुः के
शादिभ्यो वः॥ केशवः मणिवः हिरण्यवः॥ शिखादिभ्यो वलः॥ शिखावलः मातृवलः
पुत्रवलः समृद्धार्थिक॥ रजस्तादेर्यः॥ रजस्तानो समूहः रजस्यः कथ्यः॥ अस्मायामे
धास्रग्भ्यो विनः वक्तव्यः॥ अस्त्यर्थे तपो विद्यतेऽस्य तपस्वी मायावी मेधावी
स्रग्वी॥ वाचो ग्मिनिः॥ वाचशब्दात् ग्मिनि प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे वाग्मी [illegible]
[illegible] गकारेण माहित्वव्यात्त्वस्यार्थः नेनत्रमेसमा [illegible] वे
निचकारस्य नकारेण चोक्तः [illegible] मतेजवाः [illegible]

112

सा.पू.

॥ ९८ ॥

एकादाकिंन्लसहाये एकश्चसहायेंवस्य एकाकी स्त्रीचेदेकाकिनी आलाटौकु
त्सितभाषिणि नाम्नः कुत्सितभाषिणि विषये आलाटौ प्रत्ययौ भवतः कुत्सिता
न्यस्यसवाचालः वाचाटः ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ईषदपरिस
माप्तावर्थे कल्पदेश्यदेशीयास्त्रयो प्रत्यया भवंति ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्व
ज्ञकल्पः ईषदपरिसमाप्तः पटुः पटुदेश्यः पटुदेशीयः ईषदपरिसमाप्तः कविर्दे
शीयः कविर्देश्यः प्रशंसायांरूपः प्रशंसायांवाच्यमानायांरूपप्रत्ययोभवति प्र
शस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः कुत्सितायांपाशः कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरण ॥ ९८ ॥
पाशः कुत्सितंपादं पादपाशः भूतपूर्वेचरट् टकार इत् पूर्वंदृष्टः दृष्टचरः ह

कविः
राम

113

प्रचरी प्राचुर्य्यविकार प्राधान्यादिषु मयट् गौमयः अन्नंप्रचुरंयस्मिन्नसौ अन्नम
यो घटः मृण्मयो घटः स्त्रीमयोजाल्मः अमृतेननिर्म्मितैः अमृतमयश्चन्द्रः दधीतेवेदंवे
त्ति वा शाब्दिकाः व्याकरणमधीतेवेत्तिवा वैयाकरणाः शोभनोऽश्वः स्वश्वः तंवेद
सौ त्यसौ स्वाश्वः नसंधिय्वोर्युदृच्य-संधिजौ य्वौ तयोः संधिजयो र्यकारवकारयोः संवंधिनःस्वर
स्यवृद्धिर्नस्यात् किंतु तयोर्युडागमो भवति युडागमः कोर्थः इद्द्वउद्ध्वः इत्येतावा
गमौभवतः वर्णविश्लेषंकृत्वा यकारात्पूर्वमिकारोवकारात्पूर्वमुकारः पश्चादादिस्वर
स्य त्रिपातिचवृद्धिः ज्ञोज्ञानार्थे ज्ञानार्थे ज्ञप्रत्ययो भवति यस्य लोपः लज्जितः ग्रु
ञ्चितः क्षुधितः पुष्पितः नरम्भ्यस्मिष्ठा एकार्थे- अतिशयार्थेन रत्नम्भईयस्तु इष्ठ

पण्डितः

इत्येते प्रत्यया भवंति कृष्णतरः कृष्णतमः शुक्लतमः ईयसिष्ठौ ऽनिनाविति निर्वक्तव्यौ ॥

॥ ८५ ॥

ऽनिति टेः उकारोनुबंधविधानार्थः क्रितोऽनम् स्वंमहतो धोर्दीर्घः अतिशयेन लघुः लघी

यान् पापीयान् लघीयसी पापीयसी लघिष्ठः पापिष्ठः गुर्वादेरिष्ठेमनीयस्सु ग

रादि यूर्लोपश्च गुर्वादेर्गरादेशो भवति टेर्लोपश्च भवति इष्ठेमनीयस्सु परतः ॥

अतिशयेन गुरुः गरिष्ठः गरिमा गरीयान् स्त्रीचेत् गरीयसी प्रियस्य प्रादेशः अ

तिशयेन प्रियः प्रेष्ठः प्रेयान् प्रेयसी स्थूलस्य स्थवादेशः अतिशयेन स्थूलः स्थ

विष्ठः स्थवीयान् अतिशयेन स्थूला स्थवीयसी प्रशस्यस्य श्रादेशः अतिशयेन

प्रशस्तः श्रेष्ठः श्रेयान् श्रेयसी अतिशयेन वृद्धः ज्येष्ठः ईलोपो ज्याशब्दादीयसः

॥ ८६ ॥ राम॰

आदिशब्देन गुरु प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल वृद्ध दीर्घ प्रशस्त बाढ युवन् अल्प स्थूल दूर अंतिकानाम्

क्रमेण गर् प्र स्थ स्फ वर् बंह ज्या द्राघ् श्र साध यो कन् स्था दो नेद् एते आदेशा भवंति

ज्यादादीयुनरस्य इयसः प्रत्ययस्याकारस्य इकारस्य लोपो भवति अतिशयेन प्रशस्यः ज्या
यान् स्त्री चेत् ज्यायसी दीर्घस्य द्राघादेशः अतिशयेन दीर्घः द्राघिष्ठः द्राघीयान् अ
तिशयेन दीर्घा द्राघीयसी बहोरिष्ठेयिः बहोर्नरस्य इष्ठप्रत्ययस्य इकारस्य यिका
रादेशो भवति अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः भूयान् स्त्री चेत् भूयसी इत्यादि स्थिरस्य स्थः
स्थेष्ठः स्थेयान् स्थेयसी (अतिशयेन स्थूलः वर्षिष्ठः वर्षीयान्) इत्यादि किमोत्ययादा
वक्तव्य द्व्याम्नाद्युतरतमयोराम् (अद्रव्यप्रकर्षे) अतिशयेन किं किंतरां किंतमां अतिशयेन
कुतः कुतस्तरां कुतस्तमां उच्चैस्तरां गायति पचतितरां पचतितमां (द्रव्यप्रकर्षेत उ
च्चैस्तरस्तरुः) परिमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः एते प्रत्यया भवन्ति जानुपरिमाणम

मा॰मू॰ ॥ ८८ ॥

स्मतृज्ञानुदध्नं शिरोद्वयसम् पुरुषमात्रम् एकस्वस्तिभ्यामनयोः पौरुषम् ना। स्तिनम् वत्वं कान्या हे द्वयसमात्रो नाम्नद्वयसं नामम्मात्रं द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्द्धा रणे किमादिभ्योऽतरडतमौ प्रत्ययौ वा कतरः का एवः भवतां नां त्रिकः कतमः मैमव तीर्थंतरस्सार्षिकः तितरः उक्तहृगा न संख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयप्र त्ययस्यात् द्वयोः संख्यापूरको यं द्वितीयः त्रयाणां संख्यापूरणः त्रेस्संप्रसा रणं तृतीयः षट्कतिपयचतुरां थुक् षष्ठः (कतिपयथः) चतुर्थः पंचादे र्मट् पंचमः सप्तमः अष्टमः नवमः दशमः एकादशादेर्डः एकादशादेर्डप्रत्ययो भव ति (एकस्याच्यानां एकादीनां एते आदेशाः) भंति एकादशः द्वादशः त्रयोदशः चैवचर

षष्ठ्यर्थे संप्रसारणम् संप्रसारणम्

॥ ८८ ॥

116

विंशत्यादेर्वा तमट् ५ शतादेश्च ३

५ विंशतेस्तिलोपो डिति विंशः विंशतमः शतादेर्नित्यं शततमः (षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः संख्यायाश्चोत्तरपदे तमट् नवतीतो प्राक् शतात् षष्टितमो यथा संख्येन द्वादश: त्रयोदश: अष्टादश: द्विचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् अनवतीनेरिति विशेषणात् षडशीतिः अष्टाशीतिः अष्टाशीतिः) संख्यायाः प्रकारे धा प्रकारे वर्तमानात् संख्याशब्दात् धाप्रत्ययो भवति द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्विधा त्रिधा चतुर्धा पंचधा षोढा सप्तधा इत्यादि द्वित्र्योश्च धमुञ् एधाच् वा द्वैधा त्रेधा द्वैधं त्रैधं एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ऐकध्यं एकधा एकादाकिनिच्चासहाये एक एव एकाकी एक (एकस्य सकृदादेशः स्वार्थे सकृत् स्वार्थेऽपि एकवारं जंघाशब्दादनिशाचेलादेश्यो

सा॰ प्र॰ ॥९७॥

वक्तव्याः अतिशयेन जंघायां वेगो यस्य स जंघालः जंघाकारिकः जांघिकः इकणप्र (तद्धित)
त्ययः) क्रियायाम्भ्यावृत्तौ कृत्वसुच् संख्यायाः क्रियायाः आवृत्तौ कृत्वसुच् प्र
त्ययो भवति पंचवारान्करोतीति पंचकृत्वः सप्तकृत्वः द्वित्रिचतुर्भ्यः सुचैकस्यायाः कि॰
स्मौ ऽभिरुकं द्विः पठितं त्रिः पठितं चतुरुक्तं संयोगांतस्य लोपः बहल्पार्थात् शस् कारका
देर्गुणात्शस् प्रत्ययो भवति अल्पार्थे बहुशः सप्तशः अल्पशः भूरिशः तयाय राम॰
डो संख्यायाः संख्याया अवयवे तयप् प्रत्ययो भवति द्वौ अवयवौ यस्य द्वि ॥९७॥
त द्वितयं त्रितयं पंचतयं चतुष्टयं द्वयी त्रयी द्वितयी त्रितयी चतुष्टयी इत्यादि (स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्
स्नञौ स्तः स्त्रियां भवः स्त्रैणः पुंसि भवं पौंस्नं अलाबूपर्यं समीकृती मुंडीभोरः

अला शमी शमीरं कुटीरं शुंडारं इदं शब्दस्य वर्षार्थे सममन् अन्ययो निपात्यते
इदं स्थम चकारेशादेश: अस्मिन् वर्षे रोवा) शेषा [illegible] निपात्या: कन्यादय:।
कतिधा इतितद्धितप्रक्रिया + इति श्रीअनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां।
सारस्वतीप्रक्रियायां पूर्वार्द्धसमाप्तम् + सम्वत्. १८[illegible] ३७ शाके १८.२HH
आषाढस्यसितेपक्षे सप्तम्यांसोमवासरे ॥ लिखितंनंदलालेन पठनार्थं राम.
वनमालिन: + दोहा + अवढंउंवितसमयसेतिसषाढशुदीसुम्वार ॥ तिथि। ॥ ६८ ॥
सातैंकूलिखिहि स्वामीनंदकुमार ॥ श्री । राम ॥ श्री । राम ॥ श्री । राम श्री ।